Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди
Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл
август
16
пятница
№ 143 (14643)
(Чагыдар өртээ 6 көп).
Садар өртээ 20 көп.

НАЙЫРАЛДЫҢ, ЧАҢГЫС ЭПТИҢ БАЙЫРЛАЛЫ

Тывага Улусчу революцияның 70 чылынга тураскааткан байырлыг хурал

ЧУРУКТАРДА: Тываның хөгжүм-шии театрында (үстүнде); байырлалдың аалчыларын уткуп турары; В. И. Ленинге тураскаалга чечектер салышкыны (адаанда).

В. САВИНЫХ биле О. ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

1921 чылдың августа Бүгү-тываның Тургузукчу Улуг хуралы болуп эрткеш, Тыва Арат Республиканы — тыва улустуң төөгүзүнде бүрүн эргелиг күрүнениң тургустунганын чарлаан. Ол болза Октябрьның социалистиг Улуг революциязының дорт салдарының ачызы-дыр.

Совет Эвилелиниң акы-дуңма дузаламчызының ачызында улусчу революция тиилээн. Совет эрге-чагырганың чылдарында Тывага үндезин чаартылгалар боттанган, аграр-индустриалдыг республика кылдыр сайзыраан. Тыва улустуң төөгүзүнде болгаш амыдыралында чугула болуушкун — Тывага улусчу революцияның 70 чылы болуп турар. Бо болза тываларның национал катап тургустунганының, республикада чурттап турар хөй национал бүгү кижилерниң найыралының, оларның чаңгыс эвиниң, кады ажылдажылгазының, сырый каттыжыышкынының байырлалы-дыр. Юбилейге тураскааткан байырлалдар Кызылга, районнар төптеринге, совхозтарга болуп эрткилээн. Тывага улусчу революцияның тиилээнинге тураскаадып, чылдың магалыг үези — август 15-ти Республика хүнү, байырлалы кылдыр чарлаан. Ооң бир дугаарын дүүн эгелээн Тывага улусчу революцияның 70 чылын Кызылга байырлаарынга тураскааткан. Аңаа найысылал каас-шиник ужурашкан. Ооң В. И. Ленин аттыг шөлү, кудумчулары, бажыңнары транспарантылар, лозуңнар, туктар-биле каастаттынган. Кызылчылар ажыл-агыйынга, культура тургузуушкунунга биче эвес чедиишкиннерлиг болган.

Хүндүскүнүң 15 шак. Республиканың хөгжүм-шии театры. Ооң сценазының дөрүнде Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының үндезилекчизи, Совет күрүнениң тургузукчузу В. И. Лениннин улуг бюзу, «70 чыл» деп бижимел.

ССРЭ-ниң, РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң улус депутаттары, революцияның, партияның, дайынның, күш-ажылдың хоочуннары, Совет Эвилелиниң болгаш Социалистиг Күш-ажылдың Маадырлары, республиканың юбилейинге болгаш Наадымга тураскааткан социалистиг чарыштың тиилекчилери малчыннар, ажылчыннар, улус өөредилгезиниң, эмнелгениң, эртемниң, литератураның, уран чүүлдүң ажылдакчылары, хөй-ниити организацияларының төлээлекчилери, Совет Армияның дайынчылары, Тывага улусчу революцияның 70 чылының байырлалынга киржири-биле келген аалчылар залга олурупкан.

Байырлыг хуралдың президиумунда — РСФСР-ниң Дээди Совединиң Националдар Совединиң Даргазының оралакчызы В. Г. Сыроватко, РСФСР-ниң Компартиязының Төп Комитединиң секретары А. Г. Мельников, республиканың партия, совет, ажыл-агый органнарының удуртукчулары революцияның, партияның, дайынның, күш-ажылдың хоочуннары, мурнакчылар, байырлалга киржири-биле келген республикаларның, крайларның, областарның, шериг округтарының, МАР-ның Убса, Завхан, Баян-Ульгий аймактарының төлээлериниң удуртукчулары.

Тывага улусчу революцияның 70 чылынга тураскааткан ажылчы чоннар коллективтериниң, революцияның, партияның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының, хөй-ниитиниң төлээлекчилериниң байырлыг хуралын Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч. Д. Б. Ондар эге сөс-биле ажыткан.

Ч.-Д. Б. ОНДАРНЫҢ чугаазы

Тывага Улусчу революцияның 70 чылын тыва улус, республиканың бүгү ажылчы чону бөгүн байырлап, демдеглеп турар. Бо байырлал тыва улуска онза чугула ужур-дузалыг. Азия диптиң төвүнге суверенниг — бүрүн эргелиг баштайгы күрүнениң тургустунганындан бээр 70 чылын демдеглеп турар-дыр бис.

Ийи-чаңгыс кижиге чүдүүр чоруктуң болгаш таптаашкын чылдарында чурттуң хөй улустарының национал байырлалдары, а ол ышкаш чаңчылдары болгаш чаңчыккан ёзулалдары херекке алдынмайн келген. Улустарның шаандакы чаңчылдарын чаа бодаашкынның, эде тургустунуушкунуң ачызында ам катап тургузар аргалыг болган бис. Суверенниг Тыва күрүнениң 1921 чылда тургустунганының онза ужур-дузазын Тыва АССР-ниң Дээди Соведи барымдаалап көрбүшаан, чыл бүрүде август 15-ти Республиканың хүнү кылдыр демдеглээрин шиитпирлээн болгаш ол хүннү ажыл хүнү эвес кылдыр чарлаан болгай. Ынчангаш Тыва Совет Республиканың күрүне суверенитедин херек кырында боттандырып эгелээн-дир бис.

Бурунгу тыва черге түрк, уйгур, кыргыс нояннарының күрүнелери тургустунуп, сандарап дүжүп келген. Чингис-хааның аг-шериглери база тыва черни дамчыштыр эрткен. Феодалдарның дерзии дарлалы, даштыкының чиижең капиталистериниң араатанзыг мөлчүлгези, сан-түң чок албан-үндүрүглер эвээш санныг тыва улустуң эктимойнунга онаажып турган. Тыва улус аар-берге ол шыңгыы шылгалдаларны чүгле шыдажып эрткен эвес, харын Тываның маадырлыг төөгү үе-чадаларында тиилекчи болуп, бодунуң күрүне тургустунуушкунун болгаш суверенниг бүрүн эргезин чедип алган.

Тыва улус дыка нарын орукту эрткен. Даа кожууннуң чагырыкчызы Буян-Бадыргы ноянның дилээни-биле Тываны 1914 чылда Россияның протекторадының (камгалал-хайгааралының) адаанга хүлээп алган. Тыва улустуң төөгүзүнге депшилгелиг чаа үе-чада шак ынчаар эгелээн. Дыл-домааның, амыдырал-чуртталгазының талазы-биле бодунуң төрел улустарындан — алтайлардан, буряттардан, калмыктардан, кыргыстардан, хакастардан, якуттардан тыва улус хөй чылдар дургузунда чарылган турган, а Россияның составынга кирген сөөлүнде ол төрел улустар-биле дорт харылзажыр, харын оларның төлээлекчилери-биле кады чурттаар арганы ам тывалар алган. Үстүнде бо демдеглеттинген улустарның төлээлекчилери бөгүнгү бистиң байырлыг хуралывыста олуржуп турар, бистерге алдарны болгаш хүндүткелди көргүскен. Чүректиң ханызындан оларга изиг байырны чедирип тур мен!

Тыва черни ак кулактардан, ак-кыдаттардан, акгвардейжилерден тыва революсчуларның болгаш орус партизаннарның дем-биле хостаарынга арганы Октябрь революциязы берген. Тываларның суверенниг бүрүн эргелиг күрүнезин 1921 чылдың август 14-те тургузарынга орукту ол бүгү байдалдар ажыткан. Шаанда Суг-Бажы деп адап турган, амгы үеде Таңды районнуң Кочетово суурунга Бүгү-Тываның Тургузукчу бирги хуралы суверенниг Таңды-Тыва Республиканың эң баштайгы Конституциязын (Үндезин Хоойлузун) тыва, орус болгаш моол дылдар кырынга 1921 чылдың август 15-те чарлаан.

Тыва чазааның баштайгы даргазы Тургузукчу хуралды (съездини) хаар мурнуу чарыында мынча деп демдеглээн:

«Улуг Совет Россияга ханызы-биле өөрүп четтириишкинни бистиң чонувустуң өмүнээзинден илергейлеп тур мен, бодун боттускайлаң кылдыр чарлаар, бодунуң иштики херектерин шиитпирлээринге хамаарышпас улус болур талазы-биле бистиң Таңды-Тываның чонунга Совет Россия Сафьянов сайыттың (министрниң) нүүрүнде дузалаан. Бистиң бот-тускайлаң амыдыралывысты узуткаарын оралдашкан бүгү араатаннарга удур демисешпишаан, ону чөлип алырын хөй чылдар дургузунда оралдажып келген бис. Берге болгаш нарын ажылга хамаарыштыр биске дузалаан орус колонияның бүгү делегаттарынга съездиниң өмүнээзинден өөрүп четтириишкинни илергейледим. Чөптүг чаа үндезиннерге бистиң амыдыралывысты тургузар талазы-биле олар моон соңгаар-даа бодунуң дуржулгазы база билии-биле дузалаар дээрзинге идегеп тур мен. Сагыш-сеткилдиң өөрүшкүзү болгаш бүрүн ханышкыны-биле хуралды хаап тур мен».

Тыва чазааның баштайгы даргазының бо сөстери интернационализмниң ёзузу-биле бүрүн синникениң тыва улустуң оон соңгааргы амыдыралының оруу бадыткаан. Улусчу революцияның болгаш Тывада суверенниг бүрүн эргелиг баштайгы күрүнениң төөгүзүнүң чамдык арыннарының дугайында допчулап чугаалаарга мындыг-дыр, эштер.

Тывага улусчу революцияның юбилейин демдеглевишаан, баштайгы революсчуларның — тыва улустуң алдарлыг оолдарының чырыткылыг тураскаалының сактыышкын ёзулалын кылып көрээли. Тыва черге улусчу революцияның тиилелгезинге төлептиг үлүүн киирген орус болгаш Советтер чуртунуң өске-даа улустарының эрес-маадырлыг оолдарынга ханы хүндүткелдиң ёзулалын кылып көрээли.

Тыва араттар бодунуң хосталгазын болгаш хамаарышпас чоруун, күрүне тургустунуушкунун чедип алгаш, тайбың база тургузукчу амыдыралче чеден чылдар бурунгаар эгелеп кирген.

70 чылдың бедииңден эрткен оруувусту эглип көрбүшаан, чедиишкиннерни болгаш четпестерни хандыр бодап, чүү болганын, чүнүң кылдынганын чаа ёзу-биле көөр ужурлуг бис. Чүге дээрге, эрткен үези чокта келир үези база чок болур ийик.

1921 чылда Тываны бот-догуннаан республика кылдыр чарлаан сөөлүнде, Совет Эвилели аңаа үнелеп четтинмес улуг дузаламчыны көргүскен. Республиканың хөй аныяктарын Совет Эвилелиниң хоорайларынче өөредип чоруткан. Янзы-бүрү адырларның тускай эртемниглери биске келгеш, улуг дузаны чедирген. Ол бүгү дээш тыва улус Советтер чуртунга чүректиң ханызындан өөрүп четтиргенин илергейлеп турар. Өөрүп четтириишкинниң тодаргай илергейлээшкини Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында бадыткаттынган. Дайынның баштайгы хүнүнден эгелээш-ле ТАР-ның ажылчы чону ССРЭ-ниң талазында дээрзин быжыы-биле медеглээн. Фронтуга, Кызыл Шеригге материалдыг дузаламчыдан аңгыда тыва улустуң эрес-дидим оолдар, кыстары фашистиг эжелекчилерге удур дайынга дорту-биле киришкен.

Совет Эвилелиниң составынга Тыва каттыжып кирген сөөлүнде оон экономиказы болгаш культуразы шапкын хөгжээн. Маңаа хамаарыштыр республиканың социал хөгжүлдезиниң чамдык чижектериниң дугайында чугаалап көрейн. Совет эрге-чагырганың чылдарында республиканың чонунуң кижи саны 1944 чылдан 1990 чылга чедир 3 ажыг катап, тывалар 2 ажыг катап өскен, а бичии чаштарның өлүп-хоораар чоруу барык 4 катап кызырылган.

(Төнчүзү 3-кү арыңда).

Тыва ССР-ниң Дээди Совединге, Тыва ССР-ниң Министрлер Чөвүлелинге, Тыва Республиканың бүгү ажылчы чонунга

РСФСР-ниң Дээди Соведи алдарлыг байырлал-биле — Республиканы чарлаан хүнден бээр чеден чылы-биле холбаштыр Тыва Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединге болгаш Министрлер Чөвүлелинге, бүгү хамаатыларынга чүректиң ханызындан байыр чедирип тур.

Таңды-Тыва улустарының төлээлекчилериниң Бирги Тургузукчу Бүгү-тыва съездизи 1921 чылдың август 14-те бир үн-биле мынчаар чарлаан: «Таңды-Тываның Арат Республиказы бодунуң иштики херектерин шиитпирлээринге кымдан-даа хамаарышпас болгаш бүгү чону хостуг бот-башкартынар эргелиг болуп турар. Таңды-Тыва Республика делегей харылзааларынга Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республиканың камгалал-хайгааралын хүлээп көрүп турар».

1944 чылдың октябрь 11-де РСФСР-ниң составынга Тыва каттыжып кирбишаан, оон бээр үениң дургузунда ССР Эвилелиниң социал-экономиктиг күчүзүнге, Россия Федерациязының улустарының найыралының хөгжүдеринге боттуг үлүүн киирген. Күрүне болуп тургустунганының болгаш хөгжүлдезиниң, чамдыкта берге болгаш харын халаптыг болган эрткен он-он чылдарында акы-дуңма Тыва чааскаанзыравазан: бистиң чуртувустуң бүгү улустары, хамыктың мурнунда орус улус аңаа бүгү талалыг дузаламчыны көргүзүп келген.

Амгы үеде Тыва, оон чону бодунуң хөгжүлдезиниң шынар талазы-биле чаа үе-чадазын чурттап эртип турар. РСФСР-ниң болгаш ССР Эвилелиниң составынга бодун суверенниг, бүрүн эргелиг күрүне кылдыр чарлавышаан, Тыва Совет Социалистиг Республика улустарының национал күрүнезин быжыглаарынга, экономиказын база культуразын хостуг хөгжүдеринге эрге-хоойлу үндезинин тургускан. Кол чүүл — республиканың бүгү националдарының бот-боттарын хүндүлежир болгаш билчир чаңчылдарын, акы-дуңма ёзузун быжыглаары болур. Тываның улузу амгы үеде Россия Федерациязының ёзулуг хостуг болгаш бүрүн эргелиг кежигүнү болбушаан, бодунуң республиказынга суверенитеттиң болгаш күрүне эрге-чагыргазының боттуг эдилекчизи болуп турар.

Тыва Республика социал болгаш угаан-бодал депшилгезиниң оруу-биле, демократтыг үндезин реформаларның оруу-биле чедиишкинниг бурунгаарлаар дээрзинге быжыг бүзүрелди РСФСР-ниң Дээди Соведи байырлалдың бо хүнүнде илергейлеп тур. Национал күрүнени чарлааның — Таңды-Тываның Арат Республиказының тургустунганының 70 чыл оюу-биле холбаштыр Тываның ажылчы чонунга изиг байырны чедирип, өг-бүле бүрүзүнге, республиканың хамааты бүрүзүнге аас-кежикти күзеп тур бис!

РСФСР-НИҢ ДЭЭДИ
СОВЕДИНИҢ
ПРЕЗИДИУМУ

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединге, Тыва АССР-ниң Дээди Совединге

Улусчу революцияның болгаш Тыва Арат Республиканы чарлааның 70 чылы-биле холбаштыр коммунистерге, хоорайның болгаш кодээниң бүгү ажыл-ишчилеринге, эртем-техниктиг база чогаадыкчы интеллигенцияга, хоочуннарга, аныяктарга чүректиң ханызындан байыр чедирип тур бис.

Тываның ажылчы чону орус улустуң болгаш бистиң чуртувустуң өске-даа улустарының революсчу күштери-биле кады Тываның Улусчу революциязының тиилелгези дээш, социал база национал дарлалдан бодунуң хосталгазы дээш идепкейлиг демисешкен. Улусчу революцияның тиилелгези болгаш Тыва Арат Республиканы чарлааны тыва улустуң шылгараңгай чаалап алышкыны болган. Совет Россияның дузазы-биле Тыва чаа экономиктиг болгаш политиктиг тургузугну тудуп тургузарының оруунче быжыы-биле кирген. ССРЭ биле Тыва Арат Республиканың аразында найыралчы харылзаалар чылдан чылче быжыгып орган.

1944 чылдың августа Тываның Биче хуралының VII онза сессиязы Тыва Арат Республиканы Совет Эвилелиниң составынга хүлээп алыр дугайында дилегни ССРЭ-ниң Дээди Совединге киирген. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму тыва ажылчы чоннуң дилээн хандырып, 1944 чылдың октябрь 11-де Тыва Арат Республиканы Совет Эвилелиниң составынга хүлээп алган.

Оон бээр эрткен чылдарның дургузунда Совет күрүнениң бүгү талалыг дузазының, Коммунистиг партияның сагыш салышкынының, совет улустарының деткимчезиниң, Тываның ажыл-ишчилериниң шудургу күжениишкиннериниң ачызында экономиктиг, социал-культура тургузулгазында улуг чедиишкиннер чедип алдынган. Ниитилелде боттанып турар чаартылгалар, республиканың ниитилел амыдыралында боттанып турар чаартылгалар, улустарның политиктиг идепкейиниң, национал бот-медерелдиң өзулдези оон шынар талазы-биле чаа улам ындыг хөгжүлдезинге үндезинни тургузуп турар. Бис чаңгыс эптиг, Россия Федерациязының бүгү улустары ёзулуг акы-дуңмалышкы найырал-биле, бот-боттарынга деткимче, кады ажылдажылга-биле доннашкан болур болзувусса, чурттуң таваржып турары бергедээшкиннер ажып эртинер.

Силерге, эргим эштер, быжыг кадыкшылды, аас-кежикти, чаагай чорукту болгаш күш-ажылчы чаа чедиишкиннерни чүректиң ханызындан күзедивис!

РСФСР-НИҢ КОМПАРТИЯЗЫНЫҢ ТК-ЗЫ.

ХӨГЖҮЛДЕНИҢ БОЛГАШ НАЙЫРАЛДЫҢ ОРУУ-БИЛЕ

Тывага Улусчу революцияның 70 чылынга тураскааткан байырлыг хуралга ук байырлалды эрттирериниң организастыг комитединиң даргазы, ССРЭ-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улус депутады, партия Тыва рескомунуң бирги секретары Г. Ч. ШИРШИННИҢ илеткели

Хүндүлүг эштер! Уважаемые товарищи!

ССРЭ-ниң Президентизи, СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары М. С. Горбачевтуң болгаш РСФСР-ниң Президентизи Б. Н. Ельцинниң Тывага Улусчу революцияның 70 чылы-биле холбаштыр Тыва Совет Республиканың чонунга байыр чедириишкиннерин ам чаа таныштырды. Ук байыр чедириишкиннеринде Улусчу революцияның тыва чоннуң салым-хуузунга төөгүлүг ужур-дузалыын, оларның амыдыралында улуг өскерилгелерни демдеглээн. Ол сестер болгаш чаагай күзээшкиннер дээрге ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң удуртулгазының бистиң чонувустуң төөгүзүн, бистерниң бөгүнгү болгаш даартагы ажыл-херектеривисти ханы хүндүлеп турары ол дээрзин эки билип турар бис.

Байыр чедиргени дээш М. С. Горбачевка болгаш Б. Н. Ельцинге ханы өөрүп четтиргенивисти силерниң өмүнээңерден, Тываның бүгү ишчилериниң өмүнээзинден илергейлээрин, республиканың моон соңгааргы хөгжүлдези, бүгү совет улустар-биле найыралды болгаш кады ажылдажылганы быжыглаар дээш бистиң чонувус чүткүлдүг ажылдаар дээрзин чугаалаарын чөпшээреп көрүңер, эштер

Бөгүн бистер тыва чоннуң, республиканың бүгү ажылчы чонунуң амыдыралында төөгүлүг болуушкун — Тывага Улусчу революцияның 70 чыл оюн демдеглеп тур бис.

Оюннар кожуунунуң Суг-Бажы деп черге (Атамановка суурга, 1942 чылдан — Кочетово) 1921 чылдың август 13-16 хүннеринде болган Бүгү-Тываның Тургузукчу Улуг хуралы тыва улустуң төөгүзүнде эң баштайгы бот-догуннаан күрүнени — Тыва Арат Республиканы тургусканын чарлаан.

Хуралга Тываның бүгү кожууннарындан 60 ажыг төлээ киришкен. Оон аңгыда элээн каш араттар киришкен: Оюн Дозулдай, Оюн Алдай-оол, Натпит Кара-Баштыг болгаш өскелер-даа. Совет делегация база келген, оон составынга тус черде партия организациязының удуртукчузу Я. С. Чугунов, кызыл партизаннар командири С. К. Кочетов, Сибирьниң революстуг комитединиң төлээзи И. Г. Сафьянов, Тывада орус чурттакчыларның крайревкомитединиң төлээзи Г. Я. Стрелков болгаш өскелер-даа кирген. Ол ышкаш Коммунистиг Интернационалдың Ыраккы Чөөн чүк секретариадының болгаш Моолдуң революстуг чазааның төлээлекчилери база олурушкан.

Хуралга бир дугаарында Тываның бот-догуннаашкынының, оон Конституциязын хүлээп алырының дугайында, Совет Россия-биле найыралчы харылзааларны тургузар дугайында айтырыгларны чугаалашкан. Чидиг маргылдаалар, аңгы-аңгы саналдарның каккылажыышкыны болгулаан. Бот-догуннаашкын дугайында айтырыгны чугаалажып турда, чамдык делегаттар чурт хожудаагай, чоннуң саны эвээш дээн чылдагаан-биле бот-догуннаашкынның болгаш бот-башкарлырының аргазы чок деп чигзинип турган.

Арат массаларның эрге-ажыктарын илергейлевишаан, Бүгү-Тываның улусчу Хуралы төөгүлүг угуулганы хүлээп алган, ында мынча дээн: «Таңды-Тыва Улус Республика болза хостуг, бодунуң иштики херектеринге чоннуң хостуг күрүнези болур, делегей харылзааларынга Таңды-Тыва Республика Россия Совет Федеративтиг Республиканың харагалзаалынга ажылдаар».

Чаа улус-демократтыг күрүнениң Конституциязы (Үндезин Хоойлузу) хүлээп алдынган. Улусчу революцияның чаалап алыышкыннарын, Тыва Арат Республиканың тургустунганын хоойлу ёзугаар быжыглаан.

Чаа күрүнениң эрге-чагырга органнарының политиктиг үндезини улус депутаттарының хуралдары апарган. Күрүнениң кол сорулгазы күш-ажылчы чоннуң эрге-ажыктарынга деңшилгелиг чаартылгаларны боттандырары деп чарлаттынган.

Республиканың даштыкы политиказының, оон Совет Россия болгаш МАР-биле аразында харылзааларының принциптери тодараттынган, делегаттар найырал акы-дуңмалыышкы чорук, бот-боттарынга дузалажылга болгаш кады ажылдажылга дээш чаңгыс үн-биле бадылаан.

Хоойлу мурнунга бүгү хамаатыларның дең эргезиниң дугайында чүүлдү чугаалашкан, кижини эттеп кезедир чорукту соксадыр дугайында чүүл хуралга киришкен феодалдарның талазындан удурланыышкынны болдурган. Чүге дээрге оларның дүүн чаа дарлап чорааны ядыы араттары боттарының салым-хуузун боттары билир, чуртту эргелеп башкарар дээрзинге чөпшээрежип шыдавайн турганнар.

Ындыг болзажок, республиканың бүгү хамаатылары дең эргелиг болур болгаш эттеп шиидер чорукту мөңгези-биле ап октаар деп хурал доктааткан. Аңаа олурушкан араттар ону сеткил ханыышкын-биле хүлээп алган. Хуралдың протоколунда мындыг чугааларны айыткан: «Хоойлу мурнунга кижи бүгүзү деңэргелиг дидир, дыңнадыр бе. Ол кончуг шын-дыр!».

Тываның баштайгы чазааның составынга 7 кижи кирген. Олар бо-дур: Буян-Бадыргы, Чымба, Лопсан-Осур, Дамдын, Соднам-Балчыр, Тонмит.

• В. И. Ленинниң удурткан Совет чазак чаа күрүнениң тургустунганы-биле байыр чедирген болгаш 1921 чылдың сентябрь 14-те РСФСР-ниң даштыкы херектер талазы-биле улус комиссары Г. В. Чичеринни дамчыштыр тыва улусче чагаа чоруткан, бүгү талалыг политиктиг, экономиктиг болгаш культурлуг дузаны болгаш деткимчени магадылап турарын ында бижээн.

Тываның арат массаларының демиселиниң практиказындан кандыг кол-кол түңнелдерни үндүрүп болурул?

Бирээде. Бот-догуннаан Тыва күрүнени тургусканы арат массаларының хосталгага болгаш хамаарышпас чорук дээш үр база нарын демиселиниң түңнели-дир. Манчы кыдат эжелекчилерниң хөй чыл дарлалының дургузунда бо ындыг херек чаңгыс эвес удаа көдүрлүп турган. Алдан-маадырларның тура халыышкынын сактып көрээлиңер. Моол улус-биле кады тывалар 1911-1912 чылдарда Тываны манчы кыдат чиженнерден хостаан болгай

Ийиде. Тываның Улусчу революциязы бодунуң ужур-дузазының талазы-биле Моолдуу-биле чергелештир Улуг Октябрьның соонда, оон салдары-биле тиилээн антиимпериалистиг болгаш антифеодал революция болур. ТАР-ның тургустунганы тыва чоннуң хостуг бот-тодарадылгазының түңнели.

Үште. Улусчу революцияның кол шимчедикчи күжү болза күш-ажылчы арат массалар, орус көшкен тараачыннар, тыва ниитилелдиң өске кезектериниң деңшилгелиг кезии болган.

Дөртте. Улусчу революцияның хөгжүлдезинге, күш-ажылчы араттарның политиктиг бот-медерелин бедидеринге, совет болгаш тыва улустуң акы-дуңма найыралын быжыглаарынга улуг рольду РКП(б)-ның райбюрозу — совет коммунистерниң тус черде организациязы ойнаан.

Беште. Феодалдыг болгаш колониалдыг Тывага ажылчы массаларның демисели чүгле даштыкыдан деткимче-биле тиилээри төөгүнүң маргылдаа чок фактызы болур. Улусчу революция Россияның ажылчын аңгызының дузазының болгаш деткимчезиниң ачызында тиилээн.

XVII чүс чылда-ла тывылган тыва-орус садыг, дипломаттыг харылзаалар тываларның салым-хуузунга деңшилгелиг ужур-дузалыг болганын төөгүнүң дыка хөй документилери бадыткап турар. Оон улам ындаагы хөгжүлдези Тываны Россия пролетариадының революсчу шимчээшкининче чоокшулаштырган.

ТАР тургустунган соон дарый Тываның девискээриниден ак гвардейжи бандаларны, кыдат милитаристерни үндүр хөөглээн.

Ол үеде Тывага хосталгалыг шимчээшкинге онза чугула рольду С. К. Кочетовтуң удурткан каттышкан партизан отряды ойнаан. А. Д. Кравченконуң болгаш П. Е. Щетинкинниң партизан шериглери Белоцарск тулчуушкунунга есаул Бологовтуң улуг отрядын, Оттук-Дашка кыдат милитаристерни ажып тиилээн, Тарлашкынга болгаш Чадаана чоогунга атаман Казанцевтиң ак бандазын чылча шапкан. 1921 чылдың декабрь эгезинде генерал Бакичиниң Барыын Моолдан кирип келген отрядын Атамановка чоогунга чылча шапкан.

Тываның улусчу революциязының юбилейин бөгүн демдеглевишаан, бис чер-чуртчуларывыс, тыва револючулар — Оюн Күрседиге, Адыг-Түлүш Чүльдүмге, Иргит Шагдыржапка, Иргит Мөңгеге, Степан Бүлчүңге, Семен Билчиирге, Седип-оол Тановка болгаш өскелерге-даа ханы өөрүп четтириишкинни илередип турар бис.

Тыва улустуң хосталгалыг шимчээшкининге улуг салыышкынны киирген Совет Россияның улустарының төлээлекчилерин ханы хүндүткел-биле сактыр бис. Хамыктың мурнунда большевиктер Никифор Григорьевич Крюковка, Степан Константинович Беспаловка, Михаил Минаевич Терентьевке, Яков Сидорович Чугуновка, кызыл партизаннарның алдарлыг командирлери —, Александр Диомидович Кравченкога, Петр Ефимович Щетинкинге, Сергей Кузьмич Кочетовка, Алексей Петрович Квитныйга, Алексей Серафимович Звягинцевке, Сергей Акимович Хлебниковка болгаш өске-даа хөй-хөй кижилерге хүндүткелди илергейлеп турар бис.

Арат массалар бодунуң национал күрүнезин тургуспушаан, берге байдалдарның үезинде амыдыралын тургузуп эгелээн.

Күш-ажылчы араттарның чаа амыдырал дээш демиселин Тываның араттың революстуг намы баштап турган. Хожудаңгай чоруктан чуртту уштурунче, улус массаларының тургузукчу күштерин эвилелдеп сорук кииреринче угланган социал-экономиктиг баштайгы чугула чаартылгаларны Коминтернниң болгаш большевиктер партиязының доктаамал деткимчези-биле, чоннуң чазаа-биле кады ол боттандырган.

Чээрби чылдарның эгезинде Тыва кандыг турганыл? Бүгү арат ажыл-агыйларның 40 хуузу ядыылар, бүгү чылгы малдың чүгле 0,4 хуузу, хой, өшкүнүң — 1,1 хуузу оларның үлүүнге онаажып турган, мал ажылын келергей бөлүүн ёзу-биле чорудуп келген, чер ажылын чүгле чаа эгелээн, үлетпүр бүдүрүлгелер шуут чок турган. Барык бүгү чон үжүк-бижик билбес турган. Ынчангаш чоннуң чазааның болгаш араттың революстуг намының мурнунга кайы хире нарын болгаш берге сорулгалар турганы моортан билдингир-дир.

Күрүнениң болгаш ниитилелдиң ажыл-херектерин эргелеп башкарарынга калбак арат массаларны киириштирериниң айтырыы революция сөөлүнде дораан-на тургустунуп келген. 1923 чылда болган ТАРН-ның II съездизи «Партияның алыс болгаш амгы сорулгаларының дугайында» программалыг документини хүлээп алган. Кожууннарның болгаш сумуларның бот-башкарылга черлерин тургузарының база быжыглаарының сорулгазы бирги ээлчегде эргежок чугула болган. Улусчу эрге-чагырга органнарынга баштайгы соңгулдалар 1923 чылдың күзүнүнде болган.

1923 чылдың октябрьда республиканың Улуг Хуралы феодалдарның тамчыктыг бүгү эргелерин, эрге-дужаалдарын, чинзелерин казып, күш чок болдурган чорук мөлчүкчү феодалдарның салдарын божаннаткан болгаш арат массаларның үндезин эрге-ажыктары дээш демиселге чедиишкинниг болурунуң бүзүрелин оларга быжыктырган.

Тываның ээлчеглиг Улуг Хуралы республиканың чаа Конституциязын 1926 чылда хүлээп алган болгаш черни, оон байлаан, арга-эзимнерни, сугларны, оларның байлактарын бүгү чоннуң байлак-кежии кылдыр чарлаан

1924, 1930 болгаш 1932 чылдарда чоннуң эрге-чагыргазынга удур феодалдарның чөпсектиг тура халыышкыннарын базарынга күш-ажылчы араттарның идепкейлиг киришкени оларның политиктиг медерелиниң бедээниниң тодаргай херечизи болган.

Чоннуң чазааның шиитпирин ёзугаар 1931 чылда хөй өнчүлүг феодалдарның херекселин хавырган. Хавыртынган малдың 75 хуузун ядыы араттарга, баштайгы көдээ ажыл-агый каттыжыышкыннарынга болгаш күрэкономнарга үлеп берген.

Совет эртемденнериниң болгаш үндезин чоннуң үжүк-бижиктиг төлээлекчилериниң идепкейлиг киржилгези-биле национал тыва бижикти 1930 чылда чогаадып тургусканы улус өөредилгезиниң, культураның системазын сайзырадып эгелээринге, национал кадрларны белеткээринге арганы берген.

Бүгү улуг айтырыгларны шиитпирлээр талазы-биле Советтер чуртунуң акы-дуңма деткимчезин болгаш дузаламчызын улус-демократтыг республика ап келген. Чиңгелделиг негелделер ёзугаар чээлилерни болгаш материал-техниктиг курлавырларны ССРЭ ол чылдарда Тывага берген. Ынчаарда тургустунган баштайгы үлетпүр бүдүрүлгелеринге, кооперативтерге, күрэкономнарга ажыл-агыйны чорударының чаа хевирлерин араттар шиңгээдип алган.

Тыва улус бодунуң хөгжүлдезиниң барык чээрби беш чылының дургузунда улус-демократтыг тургузугнуң байдалдарында социал чаартылгаларның оруу-биле чугула базымны кылган. Күш-ажылчы араттар улусчу эрге-чагырганы быжыглаан, революцияның феодализмге удур сорулгаларын шиитпирлээн, экономиканы болгаш социал адырга амыдыралдың чаа өзээниң үндезиннерин тургузарынга белеткелди боттандырган.

Оон-биле чергелештир, социал чаартылгаларже мурнунда изеттинмээн чаа орук-биле чоннуң хөгжүлдези бергелерге болгаш чөрүлдээлерге таваржып келгенин төөгүнүң барымдаалары бадыткап турар.

Тываның партия болгаш күрүне ажылдакчыларының чамдык кезээ 30 чылдарда «чөөннээр» үзелче сундугуп, социал-экономиктиг чаартылгаларны боттандырарда хажыдыышкыннарны болгаш эмин эрттирген чоруктарны болдурган. Ылаңгыя ортумак хокшулдуг араттарның эт-хөреңгизин барымдаа чокка хавырган, арат ажыл-агыйларны кооперастаарда, чагырып дужаар чорукту ажыглап, шажын-чүдүлгеге хамаарыштыр каржы аажылаашкыннарны кылган турган.

Тываның удуртукчуларының чамдыызы, оларның аразында С. К. Тока политиктиг болгаш практиктиг ажыл-чорудулгазынга ТАР-ның онзагай байдалдарын барымдаалавайн, чамдык айтырыглар талазы-биле совет дуржулганы тыва амыдыралга ол-ла хевээр хоолгалап турганнар. Совет дуржулганы ажыглааның таарымчалыг түңнели-биле чергелештир ВКП(б)-ның болгаш Совет күрүнениң Сталин үезинде удуртулгазының частырыглары багай салдарны чедиргенин амыдырал сөөлзүредир бадыткап көргүскен. Ол багай салдар ылаңгыя аңгы демиселиниң айтырыгларынга хамаарыштыр дыка аар уржуктарлыг болган. Партияга удур, күрүнеге удур хөөннериниң болгаш хелелиишкиннериниң дугайында дээр айтырыгны өөскүткени, оларны «чөөн» болгаш «барыын» үзелдиглер, чүзүн-баазын оппортунистер деп өжегерээн ылгай көөрү оортан ужукталып тывылган.

30-40 чылдарда болгаш 50 чылдарның эгезинде болдунган үндезин чок массалыг репрессиялар болгаш хоойлу-дүрүмнү каржызы-биле үрээни Тываның эрткен ырак эвес төөгүзүнде эң-не халаптыг болуушкуннар дээрзин дорту-биле тодаргай чугаалаар херек. Дүрүм чок ёзу-биле шииттирген ТАР-ның элээн каш күрүне ажылдакчыларының аразынга А-Т. Хемчик-оол, С. Чүрмит-Тажы, О. Танчай болгаш өскелер-даа бар болган.

Барымдаа чокка шииттирген болгаш шаажылаткан кижилерни агартыр талазы-биле ажыл амгы үеде доостур чыгаан. Ол репрессияларга хамаарыштыр политиктиг болгаш эрге-хоойлу талазы-биле боттуг үнелелди кылыры, буруулугларны адаары, үндезин барымдаа чокка качыгдаан хамаатыларның чаагай адын болгаш ат-алдарын катап тургузары негеттинип турар. Бо бүгүнү ынчаар кылыры төөгүге, шынныг болгаш чөптүг чорукка, ындыг дерзии үүлгедиглерни келир үеде болдурбазынга эргежок чугула.

ССРЭ-ниң составынга Тываның эки тура-биле каттыжып киргени Октябрь сөөлүнде ТАР-ның хөгжүлдезиниң, бүгү совет улустар-биле тыва улустуң харылзааларының калбарганының, эп-найыралының быжыкканының дүрүм ёзугаар түңнели болган.

Совет Эвилелиниң составынга Тываның каттыжары дээш 30 чылдарда эгелээн шимчээшкин Ада-чурттуң Улуг дайынының кадыг-дошкун чылдарында бүгү чоннуң шимчээшкини болу берген.

ССРЭ-же фашистиг Германияның халдааның Тываның бүгү ажылчы чону сагыш-сеткилдиң ханы дүвүрээшкини-биле дыңнап билген, дайынның эгелээн баштайгы хүнүнде — 1941 чылдың июнь 22-де ажыттынган ТАР-ның X Улуг Хуралының Декларациязынга республиканың бүгү ажылчы чонунуң тура-соруун тодаргай илергейлээн. Ында мынчаар айыткан: «Бодунуң революстуг партиязынга болгаш чазаанга баштаткан тыва улус амы-тынын харамнанмайн, фашистиг агрессорну чылча шавар бүрүн тиилелгеге чедир совет улустуң фашистиг эжелекчилерге удур демиселинге бүгү күжү болгаш аргалары-биле киржиринге белен». Тыва улустуң оолдары болгаш кыстары ниити дайынга удур чаалашкан болгаш Украинаның хоорайларын, суурларын хостаарынга киришкен. Тываның ажылчы чону Кызыл Шеригге материалдыг дузаламчыны көргүскен. Олар фронтуже 50 муң хире аъттарны, 389 вагон ишти белекти чоруткан, үш ужар чүүл эскадрильяларынга самолёттар бүдүреринге акша-хөреңгини чыгган, 27 муң баш өстүрер бода малды Украинаның хосталган районнарының ажылчы чонунга белек кылдыр берген.

ТАР-ның Биче Хуралының VII Онза сессиязы Тываның ажылчы чонунуң күзел-соруун илергейлевишаан, ССРЭ-ниң составынга ТАР-ның каттыжып кирериниң дугайында Декларацияны 1944 чылдың август 27-де хүлээп алган. Ында мынчаар бижээн: «Тыва улус революстуг хостуг хөгжүлдезиниң бүгү 23 чылда оруун улуг совет улус-биле акы-дуңманың эп-найыралдажылгазынга эрткен... Ол өг-бүлеге чурттаары, ажылдаары — тыва улустуң энис күзел-соруу-дур. Совет Эвилелиниң оруундан өске орук ында чок...»

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 1944 чылдың октябрь 11-де Чарлыын ёзугаар РСФСР-ниң автономнуг облазы эргелиг кылдыр ССРЭ-ниң составынга Тыва хүлээп алдынган. Тыва улустуң бүгү талалыг хөгжүлдезинге калбак перспективаларны ажыткан ёзулуг чаа үе-чада оон төөгүзүнге эгелээн.

Баштайгы ийи он чылдар дургузунда көдээ ажыл-агыйны коллективизастаан, үлетпүрнүң, тудугнуң, харылзааның үндезиннери тургустунган, улус өөредилгезиниң, кадык камгалалдың системазын тургузары чедип алдынган, школаларның, эмнелгелерниң, эмнелге пунктуларының калбак четкизи ажылдап эгелээн. Социал талазы-биле улуг сорулга шиитпирлеттинген — арат массаларны амыдыралдың сууржуң хевиринче шилчидери боттанган.

Тыва автономнуг областы Тыва АССР кылдыр 1961 чылда эде организастааны оон бурунгаар шапкын хөгжүүрүнге чаа аргаларны ажыткан болгаш тыва улустуң национал күрүне сайзыралынга эң чугула чаа базым болган.

Тыва амгы үеде социал-экономиктиг болгаш культура база угаан-бодал элээн улуг күчүлүг аграр-индустриалдыг республика болуп турар.

Экономиканы болгаш культураны хөгжүдеринге чедиишкиннери дээш, совет улустарның акы-дуңма найыралын болгаш кады ажылдажылгазын быжыглаарынга ачы-хавыязы дээш Тыва 1964 чылда Ленин орден-биле, 1972 чылда Улустарның найыралы орден-биле шаңнаткан.

Тываның амыдыралын социалистиг ёзу-биле чаартыры дээш улус шупту ажылдаан. Ажылчыннар болгаш колхозчулар, башкылар болгаш эмчилер, эртем болгаш культура ажылдакчылары, партия, күрүне, ажыл-агый удуртукчулары, коммунистер профэвилел, комсомол, херээженнер организацияларының, өске-даа хөй-ниити организацияларының активчилери боттарының амыдыралын кызымак ажылын алаа тураскааткан. Ол дээш тывалар болгаш орустар, өске улустарның төлээлекчилери ажылдап келген. Республика бодунуң сураглыг кижилеринге чоргаарланыр. Ол дээрге көдээниң ишчилери болгаш ажылчыннар-дыр: О. Ч. Лопсанчап, М. Д. Чола, Ю. Н. Зюзин, К. Х. Данзырык — Социалистиг Күш-ажылдың Маадырлары, К. С. Чавыдак, К. К. Хүрекпен, О. Л. Калаан, Х. К. Ондар, С. М. Түмен-Хөө: колхоз шимчээшкининиң организакчылары: А. К. Түрген-оол, П. В. Астафьев — Социалистиг Күш-ажылдың Маадырлары, А. И. Ломаев, В. С. Тамдын-оол, Д. С. Натсык-Доржу, Д. И. Зайцев, Е. П. Соловьев, М. Д. Мирчин, М. Б. Шожун, М. С. Кудажы, М. Д. Токтугу, О. П. Чуева, С. К. Шыдыраа, Т. К. Пичен-оол, Х. Ч. Кудурукпай: Совет Эвилелиниң Маадырлары: Х. Н. Чүргүй-оол, Т. Б. Кечил-оол, М. А. Бухтуев, Н. Н. Макаренко: башкылар: А. М. Балев-Баир, А. А. Алдын-оол, Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры С. С. Тамдын-оол, В. Л. Ладанова; эмчилер: С. А. Серекей, К. Б. Балчый-оол, Д. К. Куулар, Л. П. Зверев, А. И. Канунников; чогаалчылар: С. А. Сарыг-оол, О. К. Саган-оол, С. Б. Пюрбю; культураның болгаш уран чүүлдүң ажылдакчылары: В. Ш. Көк-оол, А. Б. Чыргал-оол, В. Б. Оскал-оол, М. М. Мунзук, К. Н. Мунзук, Н. О. Өлзей-оол, А. Н. Аксенов, М. Х. Черзи, Х. К. Тойбухаа, С. К. Ланзы, В. Ф. Демин; эртемденнер: Ш. Ч. Сат, Ю. Л. Аранчын, Н. А. Сердобов, М. Д. Биче-оол, А. А. Пальмбах. Ажылчы чон-биле кады ажыл-агый болгаш культура сорулгаларын шиитпирлээринге А. М. Чымба, М. К. Мендуме болгаш партия, күрүне ажылдакчыларының дыка хөй өске-даа салгалы киришкен.

Улус массаларының идепкейлиг организакчыларының аразынга бөгүн Салчак Калбакхөрекович Токаның адын адаар арганы төөгүвүстүң байдалы берип турар. Оон хөй чылдардагы партийжи болгаш күрүне ажыл-чорудулгазын үнелээрде чөптүг болгаш бүгү талалыг көөр ужурлуг бис. Чаартылга политиказын боттандырарынга С. К. Токаның удуртукчу ажыл-чорудулгазы-биле холбашкан четпестер болгаш хажыдыышкыннар дугайы демин чугаалаттынган. Оон-биле кады Тываның социал-экономика база культура хөгжүлдезинге, ылаңгыя совет үеде, оон чигзиниг чок салыышкынын чөптүү-биле үнелеп көөр апаар бис. Моон-биле холбаштыр С. К. Токаның ажыл-чорудулгазын чүгле багай кылдыр, карарты көргүзүксээрин чаңгыс талалаан чүүл деп, боттуг амыдыралга дүүшпес деп санап турар бис.

Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедиринге 1976 чылда хүлээп алдынган «Тыва АССР-ниң бүдүрүкчү күштерин улам ыңай комплекстиг хөгжүдериниң талазы-биле хемчеглер дугайында» СЭКП ТК-ның болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалы кескү рольдуг болган.

Ук шиитпирни күүседири-биле эвээш эвес күштерни болгаш акша-хөреңгини эвилелдээн. 1976-1985 чылдарда республиканың кол бүдүрүлге фондулары барык ийи катап өскен.

1985 чылдың апрель 11-де СЭКП ТК-ның болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чаа доктаалын — «Тыва АССР-ниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезин дүргедедир талазы-биле хемчеглер дугайында» доктаалды хүлээп алганы совет ниитилелге эде тургустунуушкунну болгаш чаартылганы эгелээни-биле капсырлашкан. Ол документиде республикага шынар талазы-биле чаа деңнелче үнер арганы бээр калбак программаны киирген. 5 чыл иштинде 1 млрд. рубль капитал салыышкыннарны шиңгээдип алыры көрдүнген турган.

Баштайгы ийи-үш чылдарда ол доктаалды күүседир талазы-биле Тываның ажылчы чону эвээш эвес ажылды кылган. Чуртталга бажыңнарын, бүдүрүлге болгаш социал-культура херегселиниң объектилерин тударынга биске өске крайлар болгаш областар дузалажып турган. Баштайгы 2,5 чылда Красноярск, Алтай крайларның, Москва, Ленинград, Челябинск, Горький, Иркутск областарның тудугжулары багай эвес ажылдааннар. Кызыл хоорайга 3956 олуттуг 4 ниити билиг школазын, 500 орунуг 2 ясли-садикти ажыглалга киирген, ол дээш республиканың ажылчы чону өөрүп четтиргенин илергейлеп турар. Бөгүн Тывада Томск, Иркутск, Ленинград областарның база Башкир ССР-ниң тудугжулары ажылын үргүлчүлеп турарлар.

Үлетпүр продукциязының хемчээли 1985-1987 чылдарда 15,7 хуу өскен. Ол-ла чылдарда көдээ ажыл-агыйның ниити продукциязының чылда ортумаа-биле хемчээлиниң өзүлдези 16 хуу болган.

Ынчалза-даа сөөлгү ийи-үш чыл дургузунда ажыл-агый харылзааларының үзүлгенинден, экономиктиг чорудулгаларны эргелеп башкарарын кошкатканындан, рынок харылзааларынче шилчилгеде нарын чүүлдерден улус ажыл-агыйында байдал дорайтаан. Чуртту хөме алган экономиктиг кризис бисти база оюп эрттээн. 1987-1990 чылдарда үлетпүр болгаш көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң өзүлде темпизи чавызаан. Капитал салыышкыннарның шиңгээдилгези болгаш улус ажыл-агый объектилериниң тудуу мурнуку чылдардаазындан эвээжээн. Бар курлавырларны ажыглап турары бисте ам-даа чедишпес, көрдүнген планнар чүткүлдүг болгаш турум күүсеттинмейн турар, эртем-техниктиг деңшилгениң чедиишкиннери кошкак шиңгээттинип турар. Социал адырда ажыл-херек ылаңгыя көдээде кончуг оожум чоруп турар.

Бөгүнгү байдалда бодувустуң бойдус, экономика, күш-ажыл, кижи курлавырларывысты болгаш аргаларывысты амгызындан оранчок эки ажыглаар ужурлуг бис. Үлетпүр болгаш көдээ ажыл-агый чиг эдин ханы болбаазырадыр, чоннуң хереглел барааннарын бүдүрерин көвүдедириниң немелде курлавырларын тывар, ылаңгыя Сибирь девискээриниң областары болгаш крайлары-биле экономиктиг база культура кады ажылдажылганы калбартыр, даштыкы чурттар-биле кайы-кайызынга-даа ажыктыг харылзааларны тургузар талазы-биле хемчеглерни онза чүткүлдүг боттандырар херек.

Күрүнеден аңгылаашкын болгаш хуужудулга үезинде далаш болгаш бодамча чок чорукту болдурбазының чугулазын дуржулга көргүзүп турар. Маңаа кооператив, акционер бүдүрүлгелер, тараачын (арат) ажыл-агыйлар хевирлерлиг кылдыр коллективтиг өнчүнү колдадыры эргежок чугула. Өнчүнү реформалаарының айтырыгларын боттарының холунга күш-ажылчы коллективтер чөвүлелдери, ажылчын болгаш тараачын бот-башкарнылгазының өске-даа органнары алыр ужурлуг.

Бир чыл мурнунда өртектер өзүлдези болгаш рыноктуң өске-даа уржуктары-биле холбаштыр чоннуң социал камгалалының дугайында чугааны хөй кижилер херекке албайн турган. Бөгүн ол бүгү бистиң амыдыралывыстың бар чүүлү, нарын, берге чүүлү апарган. Социал камгалалды хандырары — эрге-чагырга органнарының партия болгаш хөй-ниити организацияларының эң чугула болгаш үндезин сорулгаларының бирээзи. Аныяктар, херээженнер, инвалидтер, пенсионерлер, эвээш орулгалыг, эт-хөреңгиге чединмес бүгү хамаатыларның социал камгалалының программаларын ажылдап кылыры, хүлээп алыры болгаш күүседири маңаа улуг ужур-дузалыг болур. Рынок байдалдарында улус өөредилгезин, кадык камгалалын болгаш культураны камгалаар ужурлуг бис, чүге дээрге ол алырларны садыг-саарылгаже, ажык-кончаа алырынче шилчидери кижилерниң хөй кезииниң оларны чедип алыр харык-шинээзинге ыяавыла багай салдарлыг болуру чугаажок.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, рынок харылзааларынче чедир угаап-бодаттынмаан, хамаатыларның эң ажыктыг ажыл-чорудулгазының байдалдарын тодарадып турар Конституцияның эргелерин — ажылдаар, өөренир, чурттаар оран-сава алыр, кадыкшылын камгалаар болгаш дыштаныр эргелерин шыңгыызы-биле кызагдаарынга чедирер шилчиишкинни болдурбас ужурлуг бис.

Республиканың сөөлгү үедеги ниитилел-политиктиг амыдыралындан дараазында болуушкуннарны демдеглеп болур.

1990 чылдың декабрь 12-де Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Тыва Совет Республиканың күрүне тускай догуннаашкынының дугайында Декларацияны хүлээп алганы тыва чоннуң национал күрүне тургузуунуң хөгжүлдезинге чаа үе-чада болган. Ол — РСФСР-ниң болгаш ССРЭ-ниң составында тускай догуннаан күрүне. Тыва Совет Республика бодунуң девискээринге РСФСР-ниң болгаш ССР Эвилелиниң эргезинге эки тура-биле дамчыдып бергени бүрүн эргелеринден аңгыда күрүне эрге-чагыргазының бүрүн эргелерин бодунуң холунда алган.

Республиканың күрүне тускай догуннаашкыны политика, экономика болгаш социал адырларга оон эргелериниң база тускайлан чоруунуң калбарыышкынының хандырып турар. Тыва болгаш өске-даа улустарның төрээн дылын, улус өөредилгезин, культуразын, ёзулалдарын болгаш чаңчылдарын хөгжүдеринге идегелдиг үндезин салдынып турар. Кижи бүрүзүнүң хамааты эргелериниң болгаш хосталгазының бүрүн база деп-дески чоруун, оон девискээринде чурттап турар бүгү улустарның хамааты болгаш национал чөпшээрежилгезин хандырарының үндезинин кылдыр күрүне тускай догуннаашкыны чарлаттынган.

Бо чылдың март 17-де чоруттунган референдумга бадылаашкынга киришкеннерниң 91-ден хөй хуузу ССР Эвилелин арттырар дугайында бодалдарын илереткен. Республиканың Дээди Совединиң сески сессиязы бо чылдың июнь 27-де оон чурттакчы чонунуң күзел-соруун илеретпишаан, Эвилел Керээзиниң төлевилелин чүүлдүгзүнүп деткээн, ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң субъектизи — Тыва Совет Республиканың өмүнээзинден аңаа ат салыр делегацияның составын тодараткан.

Амгы ниитилел болгаш социал-экономиктиг турум эвес чоруктуң байдалдарында эрге-чагырга органнарын төлээлээн улус депутаттарының Советтерин быжыглаары чугула чүүл бооп турар. Чогум-на Советтерни күштелдирерин дамчыштыр бистиң ниитилелвисти социалистиг шилип алыышкынның оруунга хөгжүдүп болурун амгы үениң антикоммунистиг болгаш антисовет күштери эки билип турар. Ынчангаш оларны узуткаарынче, соңгулдалыг органнарны томуйлаттынган функционерлер-биле солуурунче оларның чүткүлү, ону сорулга кылдыр салганы аңаа-ла таварылга эвес.

Амыдырал-чуртталга айтырыгларын, хамыктың мурнунда, социал-экономиктиг айтырыгларны шиитпирлээрин чайгылыш чок болгаш чүткүлдүг-биле чедип ап турар болза, чогум-на ынчан эрге-чагырга органнары чоннуң бүзүрелин болгаш деткимчезин чедип алыр, ону чедип аар дээш чүткүлдүг-биле туржур апаар.

Ниитилел медерелин быжыктырып доктаадыры, корум-чурумну болгаш сагылга-чурумну быжыглаары күрүне органнарының, хөй-ниити структураларының эң чугула сорулгазы болур. Бистиң сорулгавыс: бүгү-ле бар күштер болгаш аргалар-биле кем-херек үүлгедиишкиннерин, социалистиг хоойлу-дүрүмнүң хажыдыышкыннарын чок болдурар дээш демисежири болур.

Бистиң республикавыс хөй националдыг. Ында дыка хөй националдарның болгаш улустарның төлээлери чурттап база ажылдап турар. Улустарның найыралын быжыглаары, аңгы-аңгы аймак-сөөк кижилерни эвилелдештирери болгаш сырый каттыштырары, националдар аразында харылзааларны улам бир дески, аянныг болдурары амгы үеде кажангызындан-даа эргежок чугула.

Онза кичээнгейни аныяктар-биле ажылды күштелдиреринче угландырар ужурлуг бис. Республиканың чурттакчы чонунуң 64 хуузундан хөй кезии — 29 хар чедир кижилер. Өскээр чугаалаарга, аныяктар дээрзин кажан-даа утпас, болзаар ужурлуг бис. Аныяк кижилерни кандыг-бир чүүлче хаара тударын болгаш ажылга таарыштырары, ниитиге ажыктыг ажыл-херекче эвилелдээри — чурттакчы чоннуң ол кезээ-биле ажыл чорударының кол чүүлү ол. Ынчалза-даа аныяктар-биле ажылдың бир талазы бар. Ол дээрге — оларны чоннуң улуг салгалдарының чаагай болгаш арыг шынчы чаңчылдарынга кижизидери-дир. Херектиң ужуру болза, эң чаа политиктиг сорулгаларга болгаш бот тогдунуушкуннарга таваржыр, чашпаалаар күзел-биле совет чоннуң эрткен оруун үнелеп көөрүнге хажыдыышкыннарны,

(Эгези. Төнчүзү 3-кү арында).

ХӨГЖҮЛДЕНИҢ, НАЙЫРАЛДЫҢ ОРУУ-БИЛЕ

(Төнчүзү. Эгези 2-ги арында).

харын-даа нүгүлдээшкиннерниң болганчок-ла болуп турарында. Дыка хөй кижилер эрткен үени 80-90 чылдарның бедииндеи сайгарып, төөгү суртаалчылары болуксап турарлар. Төөгүнүң аажок нарын болуушкуннарын ол үедеги тодаргай байдалдардан, амыдыралдың боттуг чүүлдеринден хоорук көрүксээр болгаш үнелел бериксээр оралдажыышкыннар болуп турар.

Ол бүгү анаа-ла кем чок чүүлдер эвес-тир. Улустар арасында, ылангыя аныяктар арасында каржы-хажагай аажы-чаң, чүге-даа бүзүрексевес, «бүгү-ле чүвеге буруулуг», оларны, аныяктарны «мегелеп турган», оларга «эки чүнү-даа кылбаан» диртиен улуг улустарга хүндүткел чок чоруктар көвүдеп орар. Оон хоразы канчаар-даа аажок улуг, ону чайладыры ындыг-ла амыр эвес.

Политиктиг, социал-экономиктиг сорулгаларны шиитпирлээринге, чонну болгаш хөй-нийти күштерин сырый каттыштырарынга коммунистер моон соңгаар-даа идепкейлиг киржирлер.

Профэвилел, аныяктар, херээженнер, хоочуннар организацияларының болгаш шимчээшкиннериниң ажылын амыдыралдың аңгы-аңгы адырларынга ам-даа улам идепкейжидерин республиканың моон соңгааргы хөгжүлдезиниң үндезинниг сорулга-сонуургалдары негеп келген.

Эштер! Бо чылгы Наадым Тыва Арат Республиканың 70 чылынга тураскааттынган. Бис ону тыва чоннуң, республиканың бүгү ажылчыларының төөгүзүнде болгаш амыдыралында чугула болуушкун, тываларның национал чаартылгазының, республикада чурттап турар бүгү улустарның интернационализминиң болгаш найыралының, оларның сырый каттыжыышкынының база чаңгыс эвиниң байырлалы кылдыр демдеглеп турар бис.

Бис ооң-биле кады бөгүн Тыва Совет Республиканың Дээди Совединиң шиитпирин ёзугаар моон соңгаар чылдың-на август 15-те — 70 чыл бурунгаар Тыва Арат Республиканың баштайгы Конституциязы хүлээп алдынган хүнде эртер Республика хүнүн база байырлап турар бис.

Бистиң байырлалывыска МАР-ның бистиң-биле кожа аймактарының, кожавыс республикаларның, крайларның болгаш областарның делегацияларының чедип келгенин акы-дунмалышкы интернационалчы найыралдың база хүндүткелдиң илередии, амыдыралдың бүгү адырларынга кады ажылдажылганың болгаш удур-дедир харылзааларның быжыгылышкынының база калбарыышкынының магадылалы кылдыр хүлээп ап турар бис.

Силерниң өмүнээрден, Тываның чонунуң өмүнээзинден бистиң бурунгу черивисте эргим аалчыларга изиг болгаш чүректиң ханызындан байыр чедирерин, оларга калыкшылдыы, аас-кежикти, чедиишкиннерни, үре-түңнелдиг ажыл-ишти күзээрин чепшээреп көрүңер, эштер.

Тыва Арат Республиканың 70 чыл оюу, Республика хүнү-биле революцияның, партияның, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарынга, коммунистерге, ажылчыннарга болгаш тараачыннарга, араттарга, интеллигенцияга, херээженнерге болгаш аныяктарга, Совет Тываның бүгү чонунга байыр чедирип тур бис!

С праздником, дорогие товарищи!

Байырлал-биле, эргим эштер!

НАЙЫРАЛДЫҢ, ЧАҢГЫС ЭПТИҢ БАЙЫРЛАЛЫ

(Эгези 1-ги арында).

Улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларында чедиишкиннерниң бары чигзиниишкин чок. Ол бүгү чедиишкиннер бистиң чүс-чүс, муң-муң хамаатыларывыстың чүткүлдүг күш-ажылының түңнелинде хандыртынган. Оларның аразында алдаржаан кижилер, дайынның болгаш күш-ажылдың маадырлары, ССРЭ-ниң бедик күрүне шаңналдарлыг, Эвилелдиң, РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң хүндүлүг аттарын алган мурнакчылар эвээш эвес. Бо юбилейге холбаштыр Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиуму 50 ажыг мурнакчыларны байырлал бүдүүзүнде республиканың дээди шаңналдары-биле демдеглээн.

Эрткен мал кыштагладыышкынының байдалдары нарын болгаш берге болгандаа болза, эвээш эвес мурнакчылар эки түңнелдерни чедип алган.

Мурнакчыларның хөй нуруузу бо байырлыг хуралда олуржуп турар. Улус ажыл-агыйының, культураның бүгү мурнакчыларынга чүректиң ханызындан изиг байырны чедирерин, ажылга чедиишкиннерни, быжыг кадыкшылды, өг-бүлениң чаагай аас-кежиин оларга күзээрин чепшээреп көрүңер!

Совет Суверенниг Республикалар Эвилелиниң тургузукчуларының бирээзи болур Тываның делегациязы ам каш хонгаш-ла Эвилел керээзинге Кремльге баргаш ат салыр. Бистиң республиканың суверенитеди дээш, күчүлүг Россия дээш туржуп турар бис. А күчүлүг Россия — күчүлүг Эвилелдиң магадылалы-дыр. Бодувустуң политикавысты мындыг утказыынарлыг тургузар болгаш боттандырар бодап турар бис.

Байырлыг хуралдың хүндүлүг киржикчилери! Дараазында делегациялар чедип келген болгаш бистиң байырлалывыска киржип турар:

РСФСР-ден — эштер В. Г. Сыроватко, РСФСР-ниң Дээди Совединиң Националдар Совединиң Даргазының оралакчызы, А. Г. Мельников, РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының секретары, В. Е. Серяков, Националдар херектериниң талазы-биле РСФСР-ниң Күрүне комитединиң даргазының оралакчызы:

РСФСР-ниң составынга кирип турар **республикалар** делегациялары:

— Бурят ССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы В. Б. Цаганов баштаан ол республиканың делегациязы,

— РСФСР-ниң Компартиязының Даг-Алтай рескомунуң бирги секретары В. И. Чаптынов баштаан Даг-Алтай ССР-ниң делегациязы,

— Калмык ССР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы В. Э. Мучкаев баштаан ол республиканың делегациязы,

— улус депутаттарының Хакас область Совединиң даргазы В. Н. Штыгашев баштаан Хакас ССР-ниң делегациязы,

— Якут-Саха ССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы М. Е. Николаев баштаан ол республиканың делегациязы.

Крайлардан болгаш областардан:

— РСФСР-ниң Компартиязының Алтай крайкомунуң бирги секретары В. А. Сафронов баштаан Алтай крайның,

— РСФСР-ниң Компартиязының Красноярск крайкомунуң бирги секретары Г. П. Казьмин баштаан Красноярск крайның,

— РСФСР-ниң Компартиязының Иркутск обкомунуң секретары В. М. Шишкин баштаан Иркутск областың,

— Украинаның Компартиязының Ровно обкомунуң ийиги секретары И. П. Конончук баштаан Ровно областың делегациязы.

Шериг округтарындан:

— Забайкальениң кызыгаар округунуң делегациязын кызыгаар шериглериниң начальниги генерал-майор А. В. Русанов баштаан,

— Сибирьниң шериг округунуң делегациязын Сибирьниң шериг округунуң командылакчызының бирги оралакчызы генерал-лейтенант В. Б. Катанаев баштап келген.

Моол Арат Республикадан:

— МАР-ның Баян-Өлгий аймааның Улус Хуралының Президиумунуң секретары эш Хорлоо баштаан аймактың делегациязы,

— МАР-ның Завхан аймааның Улус Хуралының Президиумунуң, күүсекчи комитединиң даргазы эш Очирбат баштаан аймактың делегациязы.

МАР-ның Убса аймааның Улус Хуралының Президиумунуң, күүсекчи комитединиң даргазы эш Жийдээ баштаан аймак делегациязы.

Хүндүлүг аалчыларга чүректиң ханызындан изиг байырны Ч.-Д. Б. Ондар чедирип, оларга эң-не чаагай күзээшкиннерни илергейлээн.

Тывага улусчу революцияның 70 чылынга тураскааткан ажылчы чоннар коллективтериниң, революцияның, партияның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының, хөй-ниитиниң төлээлекчилериниң байырлыг хуралын ажыттынган деп Ч.-Д. Б. Ондар чарлаан.

Совет Эвилелиниң Күрүне Гимнизин күүсеткен. Байырлыг хуралдың киржикчилери шупту туруп келген.

ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачевтуң Тываның ажылчы чоннарынга, РСФСР-ниң Президентизи Б. Н. Ельцинниң Тыва Совет Республиканың Дээди Совединге, Министрлер Чөвүлелинге Тываның ажылчы чоннарынга, юбилей таварыштыр байыр чедиришкиннерин Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондар номчаан. Байырлыг хуралдың киржикчилери ол байыр чедиришкиннерин диңмиттиг алыш часкаашкыннары-биле хүлээп алгаан.

Тывага улусчу революцияның 70 чылының дугайында илеткел-биле оргкомитеттиң даргазы, ССРЭ-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улус депутаты, РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң бирги секретары **Г. Ч. Ширшинге** сөс берген.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Националдар Совединиң Даргазының оралакчызы **В. Г. Сыроватко** РСФСР-ниң Дээди Совединиң Тыва АССР-ниң Дээди Совединге, республиканың Министрлер Чөвүлелинге, Тываның бүгү ажылчы чоннарынга байыр чедиришкинин номчаан.

РСФСР-ниң Компартиязының Төп Комитединиң секретары **А. Г. Мельников** РСФСР-ниң Компартиязының Төп Комитединиң партияның Тыва республика комитединге, Тыва АССР-ниң Дээди Совединге байыр чедиришкинин номчаан.

Тандыы районда «Коммунизмниң хереди» совхозта партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну **Ш. Ш. Оюн**, Красноярск крайкүүскомунуң даргазы **В. Н. Севастьянов**, делегациялар удуртукчулары: МАР-ның Завхан аймактың Улус Хуралының Президиумунуң, күүсекчи комитединиң даргазы **Б. Очирбат**, Якут-Саха ССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы **М. Е. Николаев**, партия Алтай крайкомунуң бирги секретары **В. А. Сафронов**, Бурят ССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы **В. Б. Саганов**, Украинаның Компартиязының Ровно обкомунуң ийиги секретары **И. П. Конончук**, МАР-ның Увс аймактың Улус хуралының президиумунуң болгаш күүсекчи комитединиң даргазы **Жийдээ**; Совет Эвилелиниң Маадыры **Н. Н. Макаренко**, делегациялар удуртукчулары: партия Даг-Алтай обкомунуң бирги секретары **В. И. Чаптынов**, улус депутаттарының Хакас область Совединиң даргазы **В. Ю. Штыгашев**, МАР-ның Баян-Ульгий аймактың Улуг Хуралының президиумунуң секретары **Ц. Хорлоо**. Калмык ССР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы **В. Э. Мучкаев**, партия Иркутск обкомунуң секретары **В. М. Шишкин**. Сибирьниң шериг округунуң командириның бирги оралакчызы генерал-лейтенант **В. Б. Катанаев**, Ставрополь крайдан делегацияның баштыңы **В. К. Чебанов** хуралга байыр чедирип чүве чугаалааннар.

Хуралга байыр чедирип чүве чугаалаан эштер Тывага улусчу революцияның 70 чылының байыры-биле холбаштыр республиканың ажылчы чонунга байырны чедирип, ажыл-ижинге чедиишкиннерни, амыдыралга аас-кежикти, чаагай кадыкшылды күзеп турганнар.

Акы-дунма республикалардан, крайлардан, областардан, ССРЭ-ниң, РСФСР-ниң улус депутаттарындан хөй санныг байыр чедирген телеграммалар Тыва АССР-ниң Дээди Совединге, РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединге, республиканың Министрлер Чөвүлелинге келгенин Ч.-Д. Б. Ондар дыңнаткан.

Байырлыг хуралды хаглынган деп чарлаан соонда, Совет Эвилелиниң Күрүне Гимнизин күүсеткен.

• • •

Байырлыг хуралдың киржикчилери Тываның уран чүүл мастерлериниң концертин көрген.

БИЛЧИИШКИН БАЙДАЛЫНГА

РСФСР-ниң Президентизи биле РСФСР-ниң КП-зиниң ТК-зының бирги секретары ужурашкан

РСФСР-ниң Президентизи Б. Н. Ельцин биле РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының бирги секретары В. А. Купцов август 13-те ужурашкан. Ажык болгаш бот-боттарын билчириниң байдалынга эрткен беседа үезинде олар республикада байдал дугайында экономиктиг кризисти ажып эртериниң, өйү келген чугула социал болгаш политиктиг айтырыгларны шиитпирлээриниң аргаларының, республика база чер-чер деңнелдеринге партия организациялары биле күрүне албан черлериниң кады ажылдажылгазының хевирлериниң дугайында санал-онал солушканнар.

Россия ниитилелдиң чаартынарынга дузалаар депшилгелиг реформаларны чорударының херээнге партия идепкейлиг киржир деп, В. А. Купцов демдеглээн.

Хөй националдыг Эвилел күрүнезиниң буурарын болдурбазы, чаңгыс аай бүдүн ажыл-агыйы механизминиң үревези, хоойлу-дүрүм сагылгазын база корум-чурумну экижидери соңгаарлаттынмас сорулгалар деп партия санап турар. Экономиканы ханызы-биле эде тургузарының, рынок харылзааларынче чоорту шилчиириниң байдалдарынга коммунистер ажылчы чоннуң социал камгалалын идегеллиг хандырган турары, хереглел рыногун быжыглаары дээш туржуп турарлар. Компартия бодунуң политиктиг болгаш организастыг арга-шиназын эң чугула ажыл-агый болгаш социал айтырыгларны шиитпирлээринге ажыглап ажылдаарынга белен. Маңаа дүжүт ажаалдазын чедиишкинниг доозары, улус ажыл-агыйын кышкын ажылдаарынга белеткээри, чурттаар оран-сава, социал-культура хереглелдиң объектилериниң тударын калбартыры, калык камгалалының деңнелин бедидери болгаш өске-даа чүүлдер кирген туруп болур.

РСФСР-ниң Президентизиниң департизация дугайында Чарлыы-биле холбаштыр тургустунган байдалды чугаалажып көрген. Чарлыктың күштүг болурун түр соксадыр талазы-биле дугуржулганы талалар чедип ап шыдаваан. Ынчалдажок бодунуң туружун тайылбырлап тура, Б. Н. Ельцин Чарлык коммунистерге удур кандыг-бир күш ажыглаан ялалакчы хемчеглерни алыр дивейн турар деп демдеглээн. Ынчаарга РСФСР-ниң КП-зиниң ажыл-чорудулгазының хевирлерин доп-дораан үндезин ёзу-биле өскертир деп турар негелде чок.

Чер-черле парлалганның байдалының дугайында айтырыг көдүртүнген. Ооң байдалы 1992 чылдың эгезинден дыка баксыраар, ол чүүл республиканың Парлалга болгаш массалыг информация министерствозунуң чоокта чаа хүлээп алган хемчеглери-биле холбашкан. Президент ол айтырыгны өөренип көөрүн аазаан.

Б. Н. Ельцин биле В. А. Купцов РСФСР-ниң Дээди Совединиң, Министрлер Чөвүлелиниң база республиканың Компартиязының янзы-бүрү звеноларының аразында доктаамал ажыл-херекчи харылзааларлыг болурунуң чугулазын демдеглээннер. РСФСР-ниң Президентизи биле РСФСР-ниң КП-зиниң ТК-зының бирги секретарының аразында ужуражыышкыннар доктаамал болур деп шиитпирлеттинген.

(СЭТА).

Телевидение ТВ

Понедельник

АВГУСТ 19
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Чүгле үш дүн». Уран-чечен фильм. 10.20 «Поручик Батырхан». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 10.45 Концерт. 11.25 Футбол допчулалы. 11.55 Улустуң тоолдары болгаш янзы-бүрү чурттарның притчалары (Ирландия). 12.00 ТМА. 12.15 «Харылзаа». 12.30—13.45 «Чаа салгал шилип ап тур».

• • •

15.15 «Ошкажыышкын». Уран-чечен телефильм. 16.20 Сонуургактарга. 16.35 Л. Бетховен. Концерт. 17.15 «Причал». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 17.25 Уругларга - фильм. 18.30 «Рыноктуң хоойлузун ёзугаар. 19.15 «Харылзаа». 19.30 Г. Свиридов. «Бичии триптих». 19.40 «Чүгле үш дүн». Уран-чечен фильм. 21.00. Үе. 21.40 Футбол допчулалы. 22.10 П. И. Чайковский. «Куулут хөл». Фильм-шии. 00.05 ТМА. 00.25 «Ужуражыышкын». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 01.25 «Уран чурулганың метаморфозалары». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 13-кү сериязы. 02.05 Концерт. 02.35 — 03.55 «Чүгле үш дүн». Уран-чечен фильм.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Өг-бүлениң уруглар бажыңының дугайында телефильмниң баштайгы көргүзүү. 8.40 «Эрудиттерге сула шимчээшкин». 9.25 Итали дылды болгаш культураны өөренип турар база Италияга чораан совет уруглар дугайында. 9.55 «Фантадром». Мультфильм. 10.25 «Өг-бүле альбому». Уран-чечен фильм. 11.30 — 13.30 Россия ТВ-зиниң программазы. 13.30 Концерт. 13.45 Уругларга фильм. 14.45—15.30 М. Цветаеваның поэзиязы. 16.40—19.55 Россия ТВ-зиниң программазы.

КЫЗЫЛДАН

17.40 Уругларга фильм. 18.30 «Салгынчыгаш». Уругларга дамчыдылга. 19.00 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.30 Медээлер. 19.35 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

19.40 Медээлер. 19.55 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.40 «Афганистанче командировка». 21.00 Үе. 21.40 Коллаж. 21.45 — 23.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 23.15 Эртенги сылдыс. 00.15—01.05 Концерт.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.40 Барымдаалыг фильм. 17.50 «Чүнү көре-дир мен, ол дугайында ырлаар мен...» 18.40—19.40 Сугга лыжалаар талазы-биле Европа чемпионады.

Вторник

АВГУСТ 20
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Соок бажың». Сес сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 9.55 Киноконцерт. 10.45 Улустуң аялгалары. 11.00 Уругларга дамчыдылга (немец дыл кичээли). 12.00 ТМА. 12.15 Чугула репортаж. 12.30 — 13.20 «Маппет-шоу». Хөй сериялыг фильм-концерт. 17-ги, 18-ки сериялары. 14.30 Телемикст. 15.15 «Мергежили — байысаакчы». Дөрт сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы.

• • •

16.20 Сонуургактарга. 16.35 Музыкалыг программа. 17.55 —«Загадкино суурда». Уругларга эвээш хемчээлдиг уран-чечен фильм. 18.20 Б. Сметана. «Либуше» операга увертюра. 18.30 ТМА. 18.45 «Айдың дүне беседалар». 19.30 «Дыңнангыр өөреникчи» Мультфильмниң баштайгы көргүзүү. 19.45 Николай Щукин ырлаар. 20.05 «Соок бажың». Сес сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги сериязы. 21.00 Үе. 21.40 Үе-чадалар. 23.40 Беш калар. 01.50 ТМА. 02.10 «Ында бир-ле кайгамчыктыг чүве бар-дыр». 02.40 — 03.35 «Соок бажың». Сес сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги сериязы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Мультфильм. 8.40 Ритмниг гимнастика. 9.10 Концерт. 10.25 «Өске ажылче шилчиири-биле холбаштыр». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 11.30 — 13.30 Россия ТВ-зиниң программазы. 13.30 Уругларга фильм. 14.50—16.05 «Овур-хевир».

• • •

17.00 — 16.15 Россия ТВ-зиниң программазы.

КЫЗЫЛДАН

18.45 Уругларга фильм. 18.55 «Айтырыглар болгаш харыылар». 19.15 «Экивенер!». Информастыг программа. 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 Спорттуң сугже шурааарының талазы-биле Европа чемпионады. 21.00 Үе. 21.40—00.10 Россия ТВ-зиниң программазы. 00.10 Спорттуң сугже шурааарының талазы-биле Европа чемпионады. Төнчүзү. 00.40—01.15 Спортчу шоу-кеч.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.45 — 20.00 Ада-чуртчуларның делегей конгрезиниң ажыдыышкыны.

Среда

АВГУСТ 21
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Соок бажың». 2-ги сериязы. 9.55 Ону шыдаар силер. 10.20 «Тоску». 10.40 Мультфильм. 11.10 «Чемпионнар-биле кады». 11.15 «Уругларның музыка клуву». 12.00 ТМА. 12.15 Чугула репортаж. 12.30—13.20 Н. Лесков. «Үптээшкин».

• • •

15.15 «Мергежили —байысаакчы». 2-ги сериязы. 16.25 Сонуургактарга. 16.40 Танцылар (Венгрия). 17.00 Телефильм. 17.30 «Кижээ шаптыктава». Уран-чечен телефильм. 18.30 ТМА. 18.45 «Планета». 19.30 Езулалдың болгаш чептиг чоруктуң сеткиишкини». 20.00 Поэзия минуталары. 20.05 «Соок бажың». Сес сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 2-ги сериязы. 21.00 Үе. 21.40 Камера делегейни тырттырып тур. Орустар Парижте. 22.40 Концерт. 23.45 ТМА. 00.05 Фильм-шииниң баштайгы көргүзүү. 01.45 Сугга эштир талазы-биле Европа чемпионады. 02.30 — 03.25 «Соок бажың». 2-ги сериязы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Концерт. 8.50 Адам Смиттиң акша-хөреңгизи. 9.30 «Незнайканың ужуралдары». Мультфильм. 3-кү, 4-кү, 5-ки сериялары. 10.25 «Өске ажылче шилчиири-биле холбаштыр». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 11.30 —13.30 Россия ТВ-зиниң программазы. 13.30 Уругларга фильм. «Дайынче баарының мурнунга» 1-ги сериязы. 14.35 — 15.45 Музей залдарындан.

• • •

16.40 —19.00 Россия ТВ-зиниң программазы. 18.45 Россия парламентизиниң медээчизи

КЫЗЫЛДАН

19.00 Уругларга фильм. 19.20 «Тыва черде». Медээлер. тайылбыр, интервью. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 Сугга эштир талазы-биле Европа чемпионады. 21.00 Үе. 21.50 «Иллюзион». «Крыша». Уран-чечен фильм. (Италия). 23.30 Медээлер. 23.45 — 00.40 Найысылалда гастрольдар.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 «Экономика болгаш экология» (Казахстан). 1-ги дамчыдылга. 19.45 — 20.00 «Бичии када турувут». Делгелге.

Четверг

АВГУСТ 22

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Соок бажың». 3-кү сериязы. 9.55 «Чаңнып орлум». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 10.30 Мультфильмнер. 11.00 Уругларга дамчыдылга. 12.00 ТМА. 12.15 ИХМ-ниң медээлери. 12.30 — 13.20 «Маппет-шоу» Фильм-концерт. 19-кү, 20-ги сериялары.

• • •

14.30 Телемикст. 15.15 «Мергежили — байысаакчы». 3-кү сериязы. 16.25 Фильм-концерт. 17.25 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 18.00 Уругларга фильм. «Ламбу, Ламбу». 18.30 ТМА. 18.45 «...Он алды харлыгларга болгаш оон-даа улугларга». 19.30 Телерадиоконкурстуң лауреады ырлаар. 19.40 Дипломаттыг эвес беседалар. 20.05 «Соок бажың». Сес сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 3-кү сериязы. 21.00 Үе. 21.40 ИХМ-ниң медээлери. 21.55 Хүрээ-хииттиң эт-севи-биле кады катап тургустунуп келгени-биле холбашкан айтырыглар дугайында. 22.55 «Пи» демнек ёзугаар. 00.25 ТМА. 00.45 Сугга эштир талазы-биле Европа чемпионады. 02.00 Лев Лещенко силерни чалап тур. 03.15 — 04.10 «Соок бажың». 3-кү сериязы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Концерт. 8.50 Ритмниг гимнастика. 9.20 «Незнайканың ужуралдары». Мультфильм. 6-гы, 7-ги, 8-ки сериялары. 10.10 «Алышкыларның хеймери». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 11.30 — 13.30 Россия ТВ-зиниң программазы. 13.30 Уругларга — фильм. «Дайынче баарының мурнунда» 2-ги сериязы. 14.35 — 15.40 Музей залдарындан.

• • •

17.15—19.00 Россия ТВ-зиниң программазы.

КЫЗЫЛДАН

18.15 Уругларга фильм. 18.25 Медээлер. 18.35 Экивенер!». Информастыг программа. 19.05 «Саян эдээнде кежээ». 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 Сугже шураар талазы-биле Европа чемпионады. 21.00 Үе. 21.40—22.55 Россия ТВ-зиниң программазы. 22.55 Реклама. 23.00 Медээлер. 23.15 Мастерлер. 23.55 — 01.20 Концерт.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.15 «Джентльмен-шоу». 2-ги үндүрүлгези. 18.50 Сес дилеп тур мен. 19.00 «Экономика болгаш экология». (Казахстан). 2-ги дамчыдылга. 19.50 — 20.00 Мультфильм.

Пятница

АВГУСТ 23
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Соок бажың» 4-кү сериязы. 9.55 «...Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улугларга». 10.40 Мультфильм. 10.50 «Автопортрет». Телефильм. 11.40 ТМА. 11.55 — 13.05 «Ганна Главари» (Ф. Легарның опереттазының аялгазын ёзугаар).

• • •

15.15 «Мергежили— байысаакчы» 4-кү сериязы. 1-ги, 2-ги кезектери. 17.10 Сонуургактарга. 17.25 Уругларга фильм. 18.30 ТМА. 18.45 Шүлүкчү В. Соколов. 19.20 «Даштыкы чурттарның чимизинден артык амданныгдыр...» 19.40 «Эфирде—музыка». 20.05 «Соок бажың». Сес сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 4-кү сериязы. 21.00 Үе. 21.40 «XX чүс чылдың солдаттары дайынга удур». Делегей марафонунга уткуштур. 00.35 ТМА. 00.55 Чиик атлетика талазы-биле делегей чемпионалының ажыдыышкыны. 03.00 — 03.55 «Соок бажың». 4-кү сериязы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 «Дириг планета». Он ийи сериялыг уран-чечен фильм. 12-ги сериязы. 9.15 «Орус трио» ырлаар. 9.35 «Незнайканың ужуралдары». Мультфильм 9-ку, 10-гу сериялары. 10.15 «Алышкыларның хеймери». Уран-чечен телефильм 2-ги сериязы. 11.30 — 13.20 Россия ТВ-зиниң программазы. 13.30 Уругларга фильм. «Дайынче баарының мурнунда». 3-кү сериязы. 14.35 — 15.40 «Биржа-91».

• • •

16.30—18.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 18.15 Ада-чуртчуларының делегей конгрезинде.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Уругларга фильм. 18.50 Медээлер. 19.00 Медээлер. 19.05 «Тыва ТВ чалап тур». 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 Бергелерни дамчыштыр рынокче. 21.00 Үе. 21.40 Коллаж. 21.45 Улуг кижилерге телефильмнер. 22.00—00.20 Россия ТВ-зиниң программазы. 22.00—00.35 «Бешки дугуй».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Россия парламентизиниң медээчизи». 18.45 Сугже шураар талазы-биле Европа чемпионады. 20.00 — 20.15 Медээлер.

Суббота

АВГУСТ 24

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 Үрер хөгжүм ойнаар. 6.45 Мультфильмнер. 7.30 Ритмниг гимнастика. 8.00 Хөглүг программа. 8.30 ТМА. 8.45 Авам, ачам база мен. 9.15 А. Н. Островский. Фильм-шии. 11.50 Эртенги сылдыс. 12.50 Айыыл чок чорук шимчээшкини. 13.20 «Ноканың мультаян-чоруу». 14.15 «Үзел-бодал». «Публицист» студияның дискуссия клуву. 15.00 ТМА. 15.15 Барымдаалыг публицистиг фильмниң баштайгы көргүзүү. 16.15 «Ыры-91». Телефильм. 17.20 Телефильм. 17.30 «Майя ары». Мультфильмниң баштайгы көргүзүү. 11-ги сериязы. 17.55 «Делегей панорамазы». 18.40 Режиссёр М. Захаровтуң фильмнери. 21.00 Үе. 21.40 «XX чүс чылдың солдаттары дайынга удур». Делегей марафонунга уткуштур. 21.55 «Ак садтар кырынга хар чаап турган». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 23.00 «Ынак эвес болзуңза, дыңнава». 00.05 — 01.10 Музыка болгаш мода.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Калыкшыл». 8.45 «Спортту — бүгүдеге». 9.00 Мультфильмнер. 9.30 Концерт. 10.00 Россия ТВ-зиниң программазы. «Калар он бир» видеоканал. 11.30 «Цирк, цирк, цирк». 11.40 «Орус ыры». 12.10 А. Петров. «Делегейниң тывылганы» балетке музыкадан үшкү сюита. 12.30 «Өг-бүле» телепрограмма. 13.30 «Дем каттыжылга» видеоканал. 16.00 — 17.50 Россия ТВ-зиниң программазы. 19.35 «ССРЭ-ниң хөмүр-дажы. Айтырыглар болгаш шиитпирлер». Эртем-тайылбырлыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 20.00 Медээлер.

20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 Спорттуң суг талазы-биле хевирлеринге Европа чемпионады. 21.00 Үе. 21.40 Чиик атлетика. Делегей чемпионады. 23.10 — 01.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 23.10 Медээлер. 23.25 — 01.20 «Калайы өскерлир кижи». Француз кинокомедия.

Воскресенье

АВГУСТ 25
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.30 ТМА. 8.45 «Спортлото» тиражы. 9.00 «Эртен эрте». 10.00 «Төрээн чуртка бараан болуушкун». 11.00 Хөглүг программа. 11.30 «Аян-чорукчулар клуву». 13.00 Улуг-хүнде концерт. 14.20 Мультфильмнер. 15.00 ТМА. 15.15 «Музыка киоскизи». 15.45 «Чаа салгал шилип ап тур». 17.00 «Көдээден дамчыдылга». 18.00 Улустуң тоолдары болгаш янзы-бүрү чурттарның притчалары. 18.05 «Чер — бистиң ниити өргээвис». 18.10 «Уолт Дисней көргүзүп тур...» 19.00 Улуг-хүн кинозалы. 19.35 «Капитан Синдбад» (АКШ). 21.00 Үе. 24.40 Дж. Гершвин. «Порги болгаш Бесс» деп симфониктиг чурук. 22.00 «Ак садтар кырынга хар чаап турган» Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 23.10 — 23.45 Музыканың келир үези.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Зарядкаже, чыскаалынар! 8.20 «01 албан» экранда. 8.45 «Болум ырлаайн». 9.30 — 11.30 Россия ТВ-зиниң программазы. 11.30 «Мотоциклдиг кижи». Уран-чечен телефильм. 12.35 Режиссёр Ю. Беспаловтуң фильмнери. 13.30 «Дем каттыжылга» видеоканал. 16.00—18.30 Россия ТВ-зиниң программазы. 19.35 «Мээн эргим көгө бугаларым». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 19.55 Коллаж. 20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!» 20.30 Парнасче чада. 21.00 Үе. 21.40 Чиик атлетика. Делегей чемпионады. Чарыш. 22.40—00.35 Россия ТВ-зиниң программазы. 00.45 — 02.05 Спортчу программа

70 ЧЫЛДЫҢ ТӨӨГҮЗҮ—ООҢ НАМДАРЫНДА

— Ынчан аъттыг шеригниң мергежилге кылыр чери хоорай кыдыында хавак кырынга турган — деп, чугаалажып орган кижим аныяк үезин сактып, улам эри хайнып ор. — Кезек-кезек хорумнарлыг, кара-кара хараганнарлыг чер-ле болгай.

— Ам ол чогум кайы чери? — деп, ылавылап айтырдым.

— Хоорайның № 2 чунарбажыңы, милиция болгаш суд бажыңнары турар чер ол-дур ийин.

Ам билип кааптың бе, номчукчу? Үжен чылдарның эгезинде Кызыл хоорайның кыдыы ол турган-дыр, шынзыгар сен бе? А демги кижим оон ыңай шеригниң муң ажыг чылгызы кадыргылыг кара сугга (ам Гастелло аттыг парктың севирир ийин) девээлээр, кедээр хавак баарында хадынныг шыкка (ам аът чарыштырар чер-биле Донмас-Суг аразы) оъттаар деп база чугаалап ор. Ол хадыннар эликтээр, а хавак кырында хову (ам хүрээ, эмнелге хоорайжыгажы) тогдуктаар черлеривис ол деп база чугаалады.

— Белдир-Булуңга (ам парк ол) үш кыштаг турган чүве ийин. Ол өглерге бола баар улус бис—деп, кырган сактып ор. — Шагдыр-Сүрүң аттыг клуб турган, амгы музей бажыңының чоогунга турган. Ийи каъттыг бажың, сөөлүнде өрттенип калды. Оон үстүкү каъдынга иштики херектер, сан-хөө яамылары, а адаанга шеригниң чурттаар өрээлдери турган.

1912 чылда төрүттүнген бо кижиниң анкетазында «Ыззыгууру» дээн черде «Хөлечик» деп бижээн болду. Шеригже кыйгырткыже хөлечиктээн мен деп ор.

Шеригге турган-ла, ырлаар, самнаар, доңпулуурлаар оолду 1932 чылда Москваның амгы Гнесиннер аттыг уран чүүл училищезинче өөредип чоруткан чүведир. Ынчалза-даа машиналап, демир-оруктап чорда, озалдап калган. Өөренип албайн, дедир ээп кээри оолга хараадаанчыг ышкаш болган. Оон ТАР-ның элчин черинге чеде бээрге, школа эжии ажыдып көрбээн оолду Седип-оол Танов шеригниң автотанк училищезинге киирип каан. Каш чыл эрткенде танк дугуйю баспаан Тывага танк талазы-биле тускай эртемниг кижи чедип келген. Ындыг кижини ажылдадыр чер бар эвес. Ынчалза-даа мурнунда-ла хөгжүм взводунга турган боорга, аъттыг шериг полугунуң хөгжүм башкызы кылып каан. Оон ырыга, танцы-самга, шии-концертке — уран чүүлге талантызы ынчан ажыттынган. Ынчалза-даа...

Шеригниң хөгжүм взводунга ол үениң мурнакчы кижилери турган. Моол база тангыт бижикти, моол дылды тергиин билир. Чамдыктары орустап безин чугаалажыптар турган. Ындыг кымнарыл дээрге-ле, билдингир — ламалар-дыр. Чон үжүк-бижикти чаа шээжилеп, эртемни чаа өөренип эгелээн. Ол үеде шериг комиссары Сарыг-Сереңниң (репрессияга баштайгы таварышкан тос кижиниң бирээзи) дугайында чугаа үнүп кээрге, Самагалдай хүрээзинден келген Еңзак лама, Хендерге хүрээзинден Ажырбастай, Эрзинден Чигжит болгаш оон-даа өске ламалар анаа болушкан. Мындыг дүүрээзин үнүп кээрге, хүрээ-хиитти узуткаар дугайында чазактың доктаалы база үнүп келген болганда, хөгжүм взводунуң командирин ажылындан дүжүрген. Оон ол бижик-билиглиг кижи болгаш, «Шын» солуңга ажылдай берген. Ынчалза-даа ол анаа үр болбаан: ооң талантызы ону уран чүүлче «чедип» аппарган.

Баштайгы бот-тывыныгыр бөлгүмнер. Бажың-балгат туржук, өрээл безин чок черге уран театр тургустунуп эгелээн. Баштайгы бижиттинген шиилер, ырлар, шүлүктер ол үеде «Шын» солуңга парлаттынган.

Чер-черге кызыл-өглер, ойнаар-бажыңнар ажыттынгылаан. Шагдыр-Сүрүң аттыг клуб ажыттынары-биле, ыраажылар, хөгжүмчүлер, танцычылар, циркчилер өөренип эгелээн. ССРЭ-же чорупкан Оскал-оолдуң бөлүүн санаваска безин, 86 кижи өөредилгени доозуп, уран чүүлдүң тускай эртемниг үндезилекчилери болган. А мээң бо чугаалажып орар кижим, бирээде, хөгжүмчү, ийиде, уран чүүлдү черле ээзэн билир болгаш баштайгы артистерни баштап турган. Ол кижиниң адын адаваазымза-даа, демей-ле билип каан силер. Ооң бир солун документизи бар. Ол кадыг карттыг дептержигеште тыва үжүктер-биле мынча деп парлаан: «Тыва Арат Республиктиң ажылчы чонунуң Биче хуралының Президиумунуң хүндүлүг бижии № 43. 1932 чылда Тере-Хөлге турган контрреволюстуг бөлүктү узуткаарынга онза идепкейлиг болгаш эгелекчи киржилгелиг болганы дээш эш Максим Мунзукту шаңнап тур». Анчымаа дарга биле Талганчык секретарь ат салгаш, таңма баскан. Ол бижиктиң ээзи үндүрүгден бежен хуу чиигелделиг, садтарга, стадионнарга, чуңгуларга, хаак станцияларынга халас кирер эргелиг. Шериг кижи болгаш, Бии-Хемниң Хадынга, Өвүрнүң Бора-Шайга болгулаан революцияга удур тура халышкыннарны базарынга база киришкен болду.

— Баштайгы үеде уран театрга акша-хөреңги, эт-херексел деп чүве турган эвес, байлардан хавырган болгаш чоннуң берген идик-хевин, эт-херекселин концерттерге ажыглап турдувус. Өрү чазак чайлаа азы «Орбита» турар черге бир хам кижиниң аалы турган. Көк-оол артист оон дүңгүрүн шии үнер санында аъттыг барып, таакпы-биле хөлезилеп ап турду. Нам Төп хораазының Чингине секретары Тока баштадыр хамык улус уран чүүлге идепкейлиг киржип турда безин байдал ындыг турду.

Ыраккы эрткен үе ындыг турган. Ол туржук артистер шалың чок, кежээ үндүрген шиизиниң болгаш концертиниң өртээ-биле чемненип турганнар. Ынчан шалың алыр кижи ховар, колхозчулар чылда чаңгыс катап тараа-быдаа-биле санажыр, а хуу улус база акша чок болганындан театрның кассазынче акша кирбес. Чамдыкта артистер концертти халас көргүзүп каар, а көрүкчүлер оларны өглеринге аппарып чемгерип каар. Машина бар эвес, бир аалдан дараазында аалга чедирип каарга, ол аалдың улузу ооң дараазында аалга чедирер — улаглаар. Чүъктү тергеге чүдүргеш, чадаг кылаштажыптар. Амгы ышкаш хонар-бажың, столовая деп чүве база турбаан.

— 1935 чылда Тес-Хемче культпоход Тываның культура амыдыралының төөгүзүнде улуг болуушкун болган болгаш ол ынчаар артар-даа. Ынчангы кады чогааткан ырларывысты улус ам-даа ырлашпышаан: «Тараан тараа ортузунга Дарзыг дарга хонуп алган, Даартазында оттуп кээрге, дайнам тараа артпаан болган». Ол ынчан Берт-Даг сумузунуң даргазы турган. Бай-Даг сумузунуң даргазы Оваатыны база ырлажып турдувус.

Ынчан Калдак ишти-биле чадаг кижи безин чорбас, чаа-ла казып эгелеп турган чүве. Бис Хамарлап ажып турдувус. Берге-ле арт чүве, өршээ, хайыракан!

Калдак-Хамар артын-сынын
Казып алза, аштап алза!
Каң-на чычаан мунуп
алгаш,
Кааладыр халдып орза!

Токаның чолаачызы аарый бээрге, черле чолаачы танкист-механик Максим Мунзуктан өске кымга машинаны бүзүрээр — ол ынчаар болган-даа. Оон соонда, Чурмит-Дажыны база сөөртүп турган. Бо-ла бүгүнүң хайы турган боор, нам биледин партия билединге солуп турда, аныяк артист Мунзукка билет бербээн. Ам хоочун артист СЭКП кежигүнү. «СЭКП-ге 50 чыл» деп хөрек демдээниң эдилекчизи.

Артист Максим Мунзуктуң чогаадыкчы ажылының дугайында солун-сеткүүлдер, радио, телевидениеден хөйнү билир болгай бис. А ажыл-херектериниң чамдык талаларын эки билбес бис. Тывага Улусчу революцияның тиилээни, оон ачызы, тыва чоннуң амыдыралында чаа чүүлдер Максим Монгужуковичиниң салым-хуузу-биле база сырый харылзаалыг болган. Тыва республиканың эрткен оруу дээрге-ле Тыва чуртуң бүгү делегейге алдаржыткан артизивистиң амыдырал-чуртталгазының оруу-дур. Ону уран чүүлдүң хоочуну Тывага Улусчу революцияның бүдүүзүнде улам хандыр угаап билип турар.

Чооду КАРА-КҮСКЕ.
Журналист.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

Тывага улусчу революцияның 70 чылынга тураскааткан байырлалдың программазы

АВГУСТ 16 (пятница)

Аът чарыжының спортчу маргылдаалары аът чарыштырар черге 10 шакта эгелээр. (Ооң программазында кожуглуг үш аътты, челер, чыраалаар аъттарны, чүгүрүк аъттарны чарыштырары, эмдик аъттарны өөредири кирип турар).

Тыва хүрештиң маргылдаазы «Хүреш» стадионунга 14 шакта эгелээр.

АВГУСТ 17 (суббота)

Аът чарыжының спортчу маргылдаалары уламчылаар. (25 километрге чүгүрүк аъттарны чарыштырар). Кызыл — Эрзин аразының автомобиль оруунуң 11 километр черинде Аржаан районунуң девискээринге аът чарыжы 10 шакта эгелээр.

АВГУСТ 16-17-ле

Наадымның киржикчилери, Кызыл хоорайның чурттакчылары болгаш аалчылары август 15-те эртенгиниң 7 шактан 12 шакка чедир аъш-чем болгаш үлетпүр барааннарын садар ярмаркага барып киржип болур. Ол ышкаш парк культураның делгелге павильонунда, Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинде (Ленин кудумчузу, бажың 7) юбилейге тураскааткан фото-чурук делгелгези, Чурукчулар бажыңында (Кочетов кудумчузу, бажың 28) чурукчуларның болгаш шеверлел уран чүүлүнүң мастерлериниң чогаалдарының делгелгези август 15-17 хүннеринде ажылдаар, оларны барып көрүп болур.

Байырлал концертин кызылчыларга катап көргүзер. Концерт хөгжүм-шии театрынга август 17-де 18 шакта эгелээр (билеттерни театрның кассазында садып турар).

ОРГКОМИТЕТ.

БАЗА БИР МАСТЕР

Чоокта чаа Улан-Удэ хоорайга бокска аныяктарның делегей чергелиг «Байкал-91» деп маргылдаазы болуп эрткен. Аңаа 1973 — 1974 чылдарда төрүттүнген оолдар киришкен. Бистиң республиканың адын камгалап, автоорук техникумунуң сургуулу Радомир Хертек, Кызыл районнуң Кунгуртуг ортумак школазының 11 клазының өөреникчизи Белек Тожу олар чораан.

Радомир финалга чедир Мандалбаяр биле Мяхмаржап деп ийи моол боксёрну база Новокузнецкиден Плавскихти тиилээн. Финалга Гойжиимбаев-биле ужурашкан. Аңаа сан талазы-биле тиилеттирген. Түңнелинде ийиги чер алгаш, ССРЭ-ниң спорт мастериниң нормазын күүсеткен. Аныяк боксёр «Тиилелгеже чүткүл дээш» деп тускай шаңналга төлептиг болган.

Белек Тожу бирги ужуражылгада удурланыкчызын ойнап алган. Ийи дугаарында Улан-Удэ чурттуг В. Цыбиковка тиилеттирген.

Аныяк боксёрларны Кунгуртуг чурттуг тренер Радомир Даваа белеткээн.

(Бистиң корр.).

КОЖАЛАРГА БАЙЫРЛАЛ

Бурят АССР-ниң Тункин райкүүскомунуң чалаланы-биле бистиң республиканың бот-тывынгыр артистериниң улуг эвес бөлүү хонгодоровтарның төрел аймааның байырлалынга киришкеш келген. Ол байырлалга Закаменск, Ока, Тункин база Иркутск областың Алар ынчаар чурттап чоруур хонгодоровтарның аймактарының төлээлери киришкен. Моолдан болгаш Калмыкиядан аалчыларны база чалаан.

Байырлал мурнуу чарыында Төп Азия болгаш Саян чоогу ынчаар чурттап чоруур улустарның аразында культура болгаш төөгү харылзааларының талазы-биле эртем-практиктиг конференция эрткен. Аңаа Элистаның, Улан-Баторнуң болгаш Улан-Удэниң эртемденнери киришкен.

Хүреш, аът чарыжы, ча адары деп эр улустарның оюннары-биле байырлал эгелээн. Төрел аймааның байырлалып районнардан келген ааг чогаал ансамбльдериниң программазы дыка каастаан. Тывадан чалаттырып барган Кызылда уран чүүл училищезиниң сургуулу Мерген Монгуштуң, Барыын-Хемчик районнуң культура килдизиниң улуг методизи Копкар-оол Монгуштуң сыгыртын, хөөмейлээрин [illegible]

Төрел аймак байырлалын эртирип турары ажыктыг. [illegible]

Василий БИЛЬТАГУРОВ.
Кызыл хоорай.

ЯРМАРКА ҮЕЗИНДЕ

Тываның Республика хүнүнге болгаш Наадымга тураскааткан ярмарка солуннарда чарлаттынганының ёзугаар эртенгиниң чеди шакта-ла, харын-даа оон эрте эгелей берген. Ынчангаш хоорайның Октябрь кудумчузунга янзы-бүрү чаа барааннар, ылаңгыя каас-чараш хевистер туткан, төп рынок чоогунга эът, өске-даа чем аймаа туткулаан, хойлар четкилээн кижилер кудумчуну, рынокту шагдала долуп келгеннер аразынга кестүп турду. Оон чоорту хоорайның аъш-чем бүдүрүлгелериниң, садыгларының делгиирлери, республиканың совхозтарының аъш-чемниң дээжизин чүдүрген машиналары көвүдеп, садып алыкчылар саны шынап-ла эндерилди.

Төп рынокче кирер эжик аксында «Суглак» совхоз дириг хойларының баш бүрүзүн 275 рубль-биле садып турда, рынок артындан мөңгүн-тайгажылар хойларны 100-ден 150 рубль чедир өртек-биле саарып турдулар. Эртежи кижи олчалыг дижир, Мөңгүн-Тайганың ыраккы Хиндиктиг-Хөлүнүң кадыргызынга, Элегестиң сметаназынга, Каа-Хемниң капуста, картофелинге-даа чединдим. Кызыл-Мажалыктың эът комбинады бодунуң продукциязын элээн каш аңгы черлерде садып, боттарының кылып алганы хөрек демдектери — эмблемалары-биле садыгжылар, ылгалып турду. Ол-ла үеде садыглаарынга дериттинген ийи-үш-даа павильонуң ээн турары каракка дыка-ла көскү, ажыы-биле чугаалаарга, хомуданчыг-даа болду. Садыг точкалары хөй-ле болган тудум, садып алыкчыларга-даа эптиг турган боор ийин.

Моон мурнунда боол турган ярмаркаларга эвээш эвес ажыл-агыйлар тыва национал чемнерни хире шаа-биле эккээр чүве болгай. Бо удаада бодум хуумда тыва чем саткан чаңгыс-даа садыгжыга таварышпадым. Амданныг чаагай боова, быштак, далгантараа дилээн, сураглаан кижилер эвээш эвес боор чораан.

Ниитизи-биле черле кызылчылар-даа, хоорайның аалчылары-даа боттарынга херек эвээш эвес барааннны, аъш-чемни садып алган.

Николай БАЗЫР.

ЧУРУКТА: ярмарка үезинде.
Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

КОНКУРСТУ ЧАРЛААН

Республикага күш-культура, спорт болгаш туризм хөгжүлдезин делгеренгей болгаш ханы утка-шынарлыг чырыдар талазы-биле республика база район солуннарының редакцияларының, Тыва АССР-ниң телевидение болгаш радиодамчыдылга талазы-биле Күрүне комитединиң аразынга конкурсту Тыва АССР-ниң Спорткүркому, хоорайның спорт комитеди, республиканың спорт ниитилелдери болгаш организациялары, Тыва АССР-ниң Журналистер эвилелиниң баштаар чери чарлаан.

Солуннар редакцияларының, телевидение болгаш радионуң чогаадыкчы коллективтери, журналистер болгаш штаттан дашкаар журналистер конкурска киржир.

Конкурстуң кол сорулгалары:

— ниитилелдиң болгаш оон кежигүн бүрүзүнүң амыдыралынга күш-культураның база спорттуң ролюн, ужур-дузазын калбаа-биле идепкейлиг пропагандалап тайылбырлаары, республиканың, район, хоорай, суур бүрүзүнүң күш-культуржу болгаш спорт амыдыралының айтырыгларының талазы-биле делгеренгей [illegible]

— республикада спорт, күш-культура болгаш туризм хөгжүлдезин солуннар арыннарынга, радио болгаш телевидение дамчыдылгаларынга доктаамал база делгеренгей чырыдары.

Конкурсту ниитизи-биле Тыва АССР-ниң Спорткүркомунуң чанында оргкомитет удуртур. Конкурстуң түңнелдерин оргкомитет чылда чаңгыс катап Күш-культуржунуң хүнүнге уткуштур үндүрер. Конкурска киирер материалдарны чогаадыкчы коллективтерге баш бурунгаар тодаргай чугаалажып кээр.

Конкурска киирип, сүмелээн материалдарын чогаадыкчы коллективтер чыл бүрүде июль 20-ден орай эвесте оргкомитетке киирер.

Конкурстуң тургузукчулары ооң тиилекчилеринге дараазында шаңналдарны доктааткан:

— республика, район солуннарының редакцияларынга, телевидение болгаш радио коллективинге — **250 рубльдиң бирги шаңналы, 150 рубльдиң ийиги шаңналы, 100 рубльдиң үшкү шаңналы;**

— авторларга — журналистерге болгаш массалыг информация чепсектериниң штаттан дашкаар активчилеринге дараазында шаңналдар: **бирги шаңнал —150 рубль, ийиги шаңналдар — 100-100 рубль, үш үшкү шаңналдар — 75-75 рубль, беш мактал шаңналдар — 25-25 рубль.**

Конкурстуң тиилекчилеринге акша шаңналдарындан аңгыда хүндүлел бижиктерин болгаш дипломнарны тывыскан.

«ЧЕМНЕН, ЧЕМИҢ СООЙ БЭЭР»

Чечен чугаа

Мөгенниигниң өөрүшкүзү хайым хем дег хайныгып турган. Ынчанмас аргажок, Мөгенниг чоокта чаа чаагайжыдыр туттунган чаа бажың алган. Чаа бажың боорда онза-ла бажың, откөс салыр дивес, изиг, соок суглуг, чунар черлиг. Изиг, соок сугну шаажаң дег арыг, чайырлыг деспини долдур аскып алгаш, аңаа эът-кежин дүрбүп чыдарга, кайгамчык-ла, тыныш ажып, сеткил сергеп кээр. Ажылдан келгеш, ооң ажылы-ла ол. Оон хевертир чемненипкеш, херли берген номчуттунуп чыткылаар. Бурган ораны-даа болза, кайын мындыг чыргалдыг боорлаан деп таалап боданып чыткылаар-даа.

Мөгенниигниң ажылдаан акшазы бодунга чедер болгаш артар, харын-даа чээлиге берип болур. Оон ажылы база бодунга аажок таарышкан. Ол өрт камгалал кезээнде чолаачылап турар. Бир дүн, хүн иштинде дежурныйлап ажылдааш, үш хонук дыштаныр, оон соонда бодунну бодуң бил, бораңны бодуң мун. Өрт ында-хаая болур. Бир эвес өрт болу-даа бээр тавырылга турза, ол чаңгыс боду эвес-ле болгай. Караул начальнигиниң айтыышкыны-биле аңаа дайынчының киржилгези ылап-ла турар. А Мөгенниг дайынчы машинаны башкарып бээр. Суг херек дизе машинаның суг [illegible]

база ужур-утказыг-дыр дээрзин ол ам чаа эскерген. Оон хендирбезиниң кыры мөгенниг ышкаш күдүгүр болган. Ынчангаш-ла оон орус өөрү безин ону «Горбатый» дижип алгыржыр болгай. Ол аңаа чем болган ат-дыр ийин.

Чурттаалга магалыг, чурттаары эки-дир деп Маяковскийгилештир шүлүктегилээн-даа. «Кара чаңгыс багай чүвем, кадайым чок кижи-дир мен» деп, көрүнчүкке көрдүнгүлээш, сеткилин сергедип, ырлагылаан-даа. Кыстар көргеш сеткил дойлур, хымыс ишкеш сарыым хайныр, кадай тыппас канчап барган кижи мен аан деп, ол хандыр бодангаш олурупкан. Мындаа ол дугайын Оюмаага элдээрти чугаалаарга: «Кырында крышаң, тейинде дээвиирип чок кижи, надайны канчап азыраар сен» дээш, оюн-баштак, ораашкыр оо-хоран сөзүн олче октапкаш, чыт алган мыйгак дег, чыраалап-саяктап ыңай болган. Мөгенниг оон соондан арга чадаарда:

Аъдым-на чок, чадаг-ла
мен,
Ушкарыпар дивес-ле мен.
Эжим-не чок, чааскаан-на
мен
Эдертинер дивес-ле мен—

деп, сеткилин сергедип, [illegible]

чергелешкек кожаларының квартираларындан өрт-даа өөскүп болгай, крандан суг-даа агып болгай.

Мөгенниг хүнзедир, хондур ажылдааш, бажыңынга келирге, ол ажык болган. «Көк-ле дээрим бо, хөктүүн але! Бажыңымны шоочалап каглыым чоп, дүлгүүрүм-не харын даай-авамга берип каггаң ийик мен бе?!» деп, чугаалангангаш, ол эжиин ажыткаш, кайгай берген. Мөгенниигниң думчуунга чаагай чемниң чыды келген.

Иштики өрээлден херээжен үн думчуктап ырлаан:

Ол-ла олчаан көрүшпээн
бис,
Оода бижи, кайда чор
сен.
Чедип кээриң үргүлчү-ле
Четтикпейн манап чор
мен...

Мөгенниг эжик аксынга аймаарай берген турза-ла турган. Өрээлден үнүп келзе-ле, орлан кыс Оюмаа! Оюмаа Мөгенниигни көрүп кааш, мегүдээнинден арны кып кыза берген, чаактары чайгы бышкан кызыл-кат-ла! Ынчалза-даа от-көс дег орлан кыс тула бербээн:

— Сээң чаа алган бажыңныңы сонуургаар дээш келиримге, чок болдуң, даай-аваң таваржып келгеш, дүлгүүрүнү берип каарга, чем кылып тур мен. Ажыкчардыг үе-дир, оюн оя, чигин чире, олчаан чурттай бээр бис бе?!—дээш, Мөгенниигниң мойнундан шурап [illegible]

Өолет ЧИНМИТ.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

АВГУСТ 16

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 «Хан оңнүг рубин». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 10.15 Фестиваль-маскарад (Австрия). 10.45 «Муза хөлзээшкин эвес-тир». 12.00 ТМА. 12.15 «Маппет-шоу». Фильм-концерт. 15 ки, 16-гы сериялары. 13.10 — 14.10 «Александр Вертинскийниң одиссеязы».

. . .

15.00 «Дүнеки Эрмитаж». 15.15 «Чоорту көре бээр бис». Уран-чечен телефильм. 16.30 Музыка шыгжамыры. 17.15 Уругларга фильм. 18.30 ТМА. 18.45 «Кижи болгаш хоойлу». 19.30 Концерт. 19.50 «Хан оңнүг рубин». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 21.00 Үе. 21.40 «ВиД» 23.25 «Кирерин чөпшээререр». Улуг улуска мультфильм. 00.30 ТМА. 00.45 Концерт. 01.40— 03.05 «Чээрби чүс чыл эгелеп тур». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Мультфильмнер. 9.00 Делегатскаяда музей. 9.25 «Дириг планета». Он ийи сериялыг барымдаалыг фильм. 11-ги сериязы. 10.20 «Чаңгыс классчылар». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 11.30 — 13.30 Россия ТВ-зиниң программазы. 13.30 Уругларга фильм. «Чажыт фарватер». 4-кү сериязы. 14.40 — 15.45 «Артист Евгений Леонов болгаш өскелер-даа».

. . .

16.30—19.00 Россия ТВ-зиниң программазы. 19.00 Музыка болгаш ыры талазы-биле делегей конкурузу. Чапсарда (20.00) — Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

21.00 «Республика Наадымы». Спортчу маргылдаалардан репортаж. 21.50 Медээлер. 21.55 Медээлер.

МОСКВАДАН

22.00 «Бешки дугуй». Чапсарда (23.00) — Медээлер. 00.15—01.20 Баскетбол талазы-биле АКШ-тың чемпионады

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

21.00 Үе. 21.40 Коллаж. 21.45—00.15 Россия ТВ-зиниң программазы. 21.45 — 22.00 «Республика» көргүзүп тур.

«Чалыы-назын» эстрада-цирк бөлүү тургустунгандан бээр 10 чыл оюбиле холбаштыр ооң юбилей концерти 1991 чылдың август 16-да хөгжүм-шии театрынга болур.

Концерт кежээкиниң 19 шакта эгелээр. Билеттерни филармонияның кассазында садып турар. **Тайылбырны 3-68-64 телефонну дамчыштыр ап болур.**

КИНО

АВГУСТ 16-да

«НАЙЫРАЛ»: «Двое заключенных» (Индия, 2 сериялыг) 9.40, 12.50, 16.00, 19.10 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Андрейка» 9.00 12.20, «Посторонним вход разрешен» (ЧССР) 10.40, 14.00, «К черту Харболлу» 15.40, 18.50, «Любимчик» 17.20, 19.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Облава на одичавших собак» 14.20, 16.40, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Маленький свидетель» (Индия, 2 сериялыг) 10.00, 12.40, 15.20, 18.00 шактарда.

АВГУСТ 17-де

«НАЙЫРАЛ»: «Двое заключенных» (2 сериялыг) 9.40 12.50, 16.00, 19.10 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киночылынды» 9.00, 12.00, «Наследница Ники» 10.20, 13.20, «Рыцарь Стейси» (АКШ) 15.00, 18.20, «Любимчик» 16.50, 20.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Облава на одичавших собак» 14.20, 16.40, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Маленький свидетель» (Индия, 2 сериялыг) 10.00, 12.40, 15.20 18.00 шактарда.

АВГУСТ 18-те

«НАЙЫРАЛ»: «Двое заключенных» (2 сериялыг) 9.40, 12.50, 16.00, 19.10 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киночылынды» 9.00, 12.00, «Наследница Ники» 10.20, 13.20, «Рыцарь Стейси» (АКШ) 15.00, 18.20, «Любимчик» 16.50, 20.10 шактарда.

АВГУСТ 19-ТА

«НАЙЫРАЛ»: «Двое заключенных» (Индия, 2 сериялыг) 9.40, 12.50, 16.00, 19.10 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Зоопарку снятся сны» 9.00, 11.50, «Иван Макарович» 10.20 13.10, «Любимчик» 14.40, 16.20, 17.50, 19.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «К черту Харболлу» 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Багдадский вор» 14.20, 16.40, 19.00 шактарда.

(Солуннуң дараазында номери август 20-де үнер).

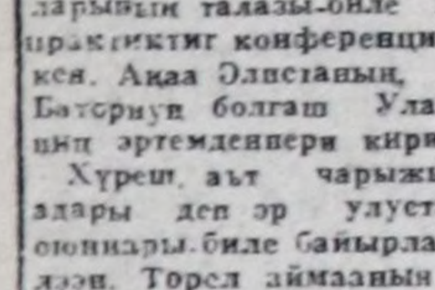

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100
Индекс 54241

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ орлакчызы — 3-33-91; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; [illegible]

Солун вторник, среда, четверг, пятница, суббота хүннеринде үнер. [illegible]

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыышкын херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажыңы № 1.

Тираж 27097 экз.
Чагыг № 131.